

Rafał Mańko

Uniwersytet Amsterdamski

Uniwersytet Wrocławski

WYBRANE RELIKTY PRAWNE EPOKI REALNEGO SOCJALIZMU W POLSKIM PRAWIE CYWILNYM – ANALIZA ZMIANY FUNKCJI SPOŁECZNEJ INSTYTUCJI PRAWNYCH W NASTĘPSTWIE TRANSFORMACJI USTROJOWEJ*

1. WPROWADZENIE

Transformacja ustrojowa, jaka miała miejsce w Polsce i innych krajach Europy Środkowej i Wschodniej przed ponad ćwierćwieczem, pociągnęła za sobą głębokie przemiany w ich systemach prawnych¹. Nie ulega wątpliwości, że przemiany te objęły wszystkie działy prawa, włączając w to niewątpliwie prawo cywilne. Wystarczy wspomnieć, że z Kodeksu cywilnego znikły przepisy o specjalnej zdolności prawnej osób prawnych, o typach i rodzajach własności, czy też o umowach pomiędzy jednostkami gospodarki uspołecznionej. Pojawiły się natomiast przepisy o swobodzie umów, klauzula *rebus sic stantibus*, a z czasem i inne nowe uregulowania, jak choćby dotyczące leasingu, niedozwolonych postanowień umownych czy sprzedaży konsumenckiej. Myliłby się więc ten, kto twierdziłby, że dominującym elementem kultury prawa prywatnego w Polsce po 1989 r. jest jej ciągłość z okresem realnego socjalizmu². Ponad wszelką wątpliwość dominantą okazały się transformacja i zerwanie z minioną epoką.

* Autor pragnie podziękować dr. hab. Piotrowi Tereskiewiczowi (UJ) za lekturę wcześniejszej wersji tekstu i uwagi krytyczne. Artykuł stanowi wyraz osobistych poglądów autora i nie przedstawia stanowiska żadnej instytucji lub organizacji.

¹ Brakuje, jak dotychczas, kompleksowego opracowania problematyki wpływu zmiany ustrojowej na systemy prawne państw regionu. Zagadnienie to było niedawno przedmiotem międzynarodowej konferencji naukowej pt. *25 Years After the Transformation: Law and Legal Culture in Central and Eastern Europe Between Continuity and Discontinuity*. Por.: W. Zomerski, *25 Years After the Transformation: Law and Legal Culture in Central and Eastern Europe Between Continuity and Discontinuity*, Brno, Republika Czeska, 16–17.04.2015 r., „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2016, nr 1.

² Por. w szczególności stwierdzenie T. Giaro, wedle którego „wciąż istniejące różnice życia prawnego Wschodu i Zachodu są raczej kwestią kultury prawnej i stylu prawniczego niż prawa

Czy oznacza to jednak, że w polskim prawie cywilnym brakuje wszelkich śladów *ancien régime*'u sprzed 1989 r.? Bynajmniej. Można bowiem wskazać na wiele instytucji prawa cywilnego materialnego³, których geneza sięga okresu realnego socjalizmu i które niejednokrotnie stanowiły transfery (przeszczypty) prawne z prawa radzieckiego lub też ich powołanie do życia związane było z przemianami polskiego prawa, wynikającymi z uwarunkowań ustrojowych realnego socjalizmu⁴. Na myśl przychodzą takie instytucje, pojęcia i normy prawne jak klauzule generalne: „zasady współżycia społecznego” i „społeczno-gospodarcze przeznaczenie prawa”, jak prawo użytkowania wieczystego czy – istniejące wciąż w obrocie (*scil.* na tzw. rynku wtórnym) – spółdzielcze własnościowe prawo do lokalu, jak też wprowadzona do kodeksu cywilnego w 1964 r., za wzorem radzieckim, umowa kontraktacji.

Celem niniejszego artykułu nie jest krytyka omówionych instytucji prawnych, ani formułowanie wniosków *de lege ferenda* zmierzających do ich abrogacji. Nie jest też celem ich apologia i wskazanie, że, przykładowo, zasady współżycia czy spółdzielcze własnościowe prawo do lokalu przyczyniły się do socjalizacji nazbyt liberalnego prawa cywilnego. Cel artykułu jest bowiem zgoła odmienny, a jest nim próba udzielenia odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób instytucje prawne wywodzące się z radykalnie odmiennego ustroju społeczno-gospodarczego – tzw. „relikty prawne”⁵ – uległy dostosowaniu do warunków nowego ustroju (lub też dłaczego takiego dostosowania wręcz nie wymagały). Innymi słowy, zagadnieniem badawczym, jakie niniejszy artykuł stawia sobie za cel zanalizować, jest poznanie warunków możliwości przetrwania tego rodzaju instytucji prawnych po transformacji ustrojowej⁶.

materialnego”; T. Giaro, *Legal Tradition of Eastern Europe. Its Rise and Demise*, „Comparative Law Review” 2011, t. II, z. 1, s. 21.

³ Przykłady reliktywów prawnych epoki realnego socjalizmu w polskim prawie cywilnym procesowym omówiono np. w pracy: R. Mańko, *Is the Socialist Legal Tradition 'Dead and Buried'? The Continuity of the Certain Elements of Socialist Legal Culture in Polish Civil Procedure*, [w:] *Private Law and the Many Cultures of Europe*, red. T. Wilhelmsson, E. Paunio, A. Pohjolainen, Alphen aan den Rijn 2007.

⁴ Pojęcia realnego socjalizmu (ang. *actually existing socialism*) używam tu w sposób konwencjonalny na oznaczenie ustroju panującego w Polsce w latach 1944–1989, zwanego potocznie „ustrojem komunistycznym” (choć, co oczywiste, z zasadą „każdemu według jego potrzeb”, ustrój ten miał w rzeczywistości niewiele wspólnego).

⁵ Termin polski „relikt” jako przekład angielskiego *survival* jest niedoskonały. Jego główną wadą jest aura znaczeniowa, sugerująca przestarzałość („relikt przeszłości”), w odróżnieniu od angielskiego *survival*, które kładzie nacisk na aspekt przetrwania (*to survive*). Do czasu jednak wypracowania lepszego terminu omawiane pojęcie będzie oznaczane nazwą „relikt”.

⁶ Nie ulega kwestii, że przyjęte w niniejszej pracy podejście badawcze jest nowatorskie, a co za tym idzie – kontrowersyjne. W szczególności, uprzedzając potencjalny zarzut, należy wskazać, że instytucje prawne, które są w niniejszej pracy traktowane jako należące do zbioru „reliktywów prawnych”, są pokrewne instytucjom prawnym istniejącym w innych epokach lub systemach prawnych. A zatem „zasady współżycia” są pokrewne *Treu und Glauben* (obie to klauzule generalne), prawo użytkowania wieczystego jest pokrewne rzymskiej *emphiteusis* czy niemieckiemu

W nawiązaniu do tak sformułowanego problemu badawczego artykuł będzie bronił tezy, że warunkiem przetrwania określonego reliktu prawnego jest jego funkcjonalność⁷ wobec realiów nowego ustroju. Funkcjonalność tę można osiągnąć na dwa sposoby: po pierwsze, przez całościową lub częściową kontynuację dotychczasowej funkcji danej instytucji prawnej (jeżeli funkcja ta jest *in toto* albo częściowo użyteczna także w warunkach nowego ustroju); po drugie, poprzez pełnienie nowych funkcji (użytecznych w warunkach nowego ustroju, których rozpatrywana instytucja prawna w warunkach poprzedniego ustroju nie pełniła). Możliwe jest też, oczywiście, łączenie sposobu pierwszego z drugim, a zatem może powstać sytuacja, w której dana instytucja prawna pełni częściowo funkcje dotychczasowe, a częściowo nowe.

Pod względem metodologicznym artykuł więc w pierwszej kolejności ma charakter empiryczny (w odróżnieniu od podejścia analitycznego), gdyż udziela on odpowiedzi na pytanie badawcze, opierając się na badaniu konkretnych przypadków (*case studies*) reliktyw prawnych⁸. Dodatkowo ma on charakter deskryptywno-interpretacyjny, w odróżnieniu od podejścia normatywnego (preskryptywnego), ponieważ jego celem jest wyjaśnienie przyczyn warunkujących występowanie elementów ciągłości obecnej w polskim prawie prywatnym pomimo zaistniałej przed ćwierćwieczem transformacji ustrojowej, nie zaś dokonywanie oceny jakości istniejących przepisów i orzecznictwa sądowego, ani też formułowanie wniosków *de lege ferenda*. Rozumowanie, prowadzone w artykule, ma też charakter indukcyjny (w odróżnieniu od dedukcyjnego) – na podstawie analizy szeregu przykładów została sformułowana ogólniejsza teoria reliktyw prawnych, co jest pochodną empirycznego (a nie analitycznego) podejścia metodologicznego. Należy też podkreślić, że w artykule nie przyjęto za cel dogmatycznej rekonstrukcji omawianych tu instytucji, nawet w wymiarze historycznym (historii dogmatycznej, *Dogmengeschichte*), lecz skupiono

Baurecht itd. Nie idzie jednak o tak generalne pokrewieństwa, lecz o prześledzenie losów (ze szczególnym uwzględnieniem zmieniającej się funkcji społecznej) instytucji prawnych wprowadzonych jako nowe, odrębne, w prawie socjalistycznym okresie PRL.

⁷ Pojęcia funkcji i funkcjonalności będą zdefiniowane poniżej w punkcie 2.2.

⁸ Artykuł wychodzi od założenia, że Polska po roku 1989, w szczególności zaś polskie prawo prywatne, jest przypadkiem godnym analizy dla potrzeb badania ciągłości i nieciągłości w prawie w warunkach zasadniczej transformacji społeczno-gospodarczej i politycznej. Jest tak ze względu na okoliczność, że w ostatnim stuleciu polska historia gospodarcza, społeczna, polityczna, jak też prawna cechowały się gwałtownymi i głębokimi zmianami, wobec czego wszelkie przejawy ciągłości w prawie – relikty wcześniejszej epoki występujące wbrew ogólnej tendencji do nieciągłości – są godne szczególnej uwagi badacza.

Należy jednak z całą mocą podkreślić, że zjawisko reliktyw prawnych nie jest ograniczone ani do kultur prawnych okresu potransformacyjnego, ani w szczególności do państw należących do dawnej rodziny prawa socjalistycznego (*socialist legal family*). Przeciwnie, założenia definicyjne pojęcia reliktu prawnego (zob. dalej, w punkcie 2.2) w sposób oczywisty nasuwają obserwację, że relikty stanowią naturalny element wszelkiej kultury prawnej (por. dalej, punkt 4), podobnie jak przeszczepy prawne.

się na uchwyceniu funkcji społecznej badanych instytucji⁹, a zatem na punktach „sprzężenia” pomiędzy subświatem instytucjonalnym prawa a innymi subświatami rzeczywistości społecznej (w szczególności – gdy idzie o prawo cywilne – subświatem gospodarczym)¹⁰. Stąd skrótowe potraktowanie ewolucji dogmatycznej omawianych instytucji prawnych, która zresztą jest dobrze zbadana w dogmatycznoprawnej literaturze przedmiotu. Nawiązując do A. Kozaka, można by powiedzieć, że – z perspektywy dogmatyki cywilistycznej – podejście przyjęte w niniejszym tekście jest prawdziwie filozoficzne. Kozak pisał bowiem przewrotnie, że filozofia jest „wioskowym głupkiem zadającym różnym ludziom dziwne, niestosowne pytania. Mówiąc jeszcze inaczej, jest »człowiekiem źle wychowanym« w znaczeniu arystotelejskim, tzn. taki, który nie wie, jakich pytań nie należy zadawać”¹¹. Wypada zatem podkreślić raz jeszcze: proponowane w niniejszej pracy narzędzie patrzenia na prawo nie jest narzędziem cywilistycznym, nie rości sobie żadnych zastosowań w dogmatyce prawa cywilnego czy procesu cywilnego. Jest narzędziem teoretycznoprawnym, czy też filozoficznoprawnym, a celem jego zastosowania jest pogłębienie naszej wiedzy o ewolucji prawa, o dynamice jego relacji z otoczeniem społeczno-gospodarczym, o dialektyce ciągłości i zmiany w prawie.

Struktura artykułu jest następująca. Najpierw zostaje wprowadzone narzędzie badawcze – pojęcie reliktu prawnego – które posłuży do analizy poszczególnych przykładów instytucji prawnych wywodzących się z okresu realnego socjalizmu, które przetrwały w polskim prawie prywatnym po roku 1989 r. (punkt 2). W dalszej kolejności analizie zostaną poddane przykłady reliktywów prawnych, zaczerpnięte z prawa cywilnego materialnego, ze szczególnym uwzględnieniem zmian ich funkcji społecznej po 1989 r. (punkt 3). Całość zamykają wnioski końcowe (punkt 4).

⁹ Odpowiada to zaproponowanemu we wcześniejszym opracowaniu tzw. ujęciu nieanalitycznemu w odniesieniu do badania ciągłości w prawie (R. Mańko, *Relikty w kulturze prawnej. Uwagi metodologiczne na tle pozostałości epoki socjalizmu realnego w polskim prawie prywatnym*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2015, t. CII, s. 222).

¹⁰ Pojęciem subświatów instytucjonalnych posługuję się w nawiązaniu do socjologii wiedzy Bergera i Luckmanna – zob.: P. Berger, T. Luckmann, *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, London 1991, s. 65 i n. Na gruncie nauk prawnych do koncepcji tych nawiązywał w szczególności wrocławski filozof prawa Artur Kozak – zob.: A. Kozak, *Myślenie analityczne w nauce prawa i praktyce prawniczej*, Wrocław 2010.

¹¹ A. Kozak, *Myślenie analityczne w nauce prawa...*, s. 54.

2. POJĘCIE RELIKTÓW PRAWNYCH

2.1. GENEZA POJĘCIA

Na potrzeby analizy zjawiska ciągłości w prawie niniejszy artykuł posługuje się pojęciem reliktywów prawnych (*legal survivals*)¹². Podobnie jak pojęcie przeszczepów prawnych (*legal transplants*), zaproponowane i rozwinięte przez A. Watsona¹³, otworzyło nowe perspektywy dla badań prawnoporównawczych, tak i pojęcie reliktywów prawnych umożliwia, jak się wydaje, istotną zmianę podejścia do zjawiska ciągłości prawnej. Pojęcie reliktywów prawnych pozwala bowiem na przesunięcie akcentu badawczego z ciągłości prawnej w ogólności na trwanie konkretnych składników kultury prawnej, takich jak przepisy, instytucje, pojęcia czy potencjalnie nawet metody rozumowań prawniczych¹⁴. Omawiane narzędzie badawcze jest szczególnie użyteczne w odniesieniu do epoki następującej po mniej lub bardziej gwałtownej przemianie społeczno-gospodarczej lub politycznej, takiej jak polska transformacja od socjalizmu realnego do gospodarki rynkowej oraz demokratycznego państwa prawnego na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w.

Genealogia pojęcia reliktywu prawnego sięga antropologii i socjologii¹⁵. W szczególności pojęcie to korzysta z pojęcia reliktywu (*survival*) wprowadzonego do antropologii przez B. Malinowskiego¹⁶, a także z pojęcia działań tradycyjnych, zwanych też „rutynowymi”, wprowadzonego do socjologii przez M. Webera¹⁷. Ponadto nawiązuje do pojęcia reliktywu (*survie*), jakim posługiwał się francuski poststrukturalista L. Althusser¹⁸, a za nim angielski filozof prawa

¹² Por.: R. Mańko, *Legal Survivals: A Conceptual Tool for Analysing Post-Transformation Continuity of Legal Culture*, [w:] *Tiesību efektivitāte postmodernā sabiedrībā* [Skuteczność prawa w społeczeństwie ponowoczesnym], red. J. Rozenfelds, Rīga 2015; R. Mańko, *Relikty w kulturze prawnej...*, *passim*.

¹³ A. Watson, *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*, Athens–London 1993, *passim*, w szczególności s. 21–30, 95–101.

¹⁴ W niniejszym artykule pojęcie reliktywów prawnych zostanie jednak ograniczone wyłącznie do instytucji prawnych. Nic nie stoi jednak na przeszkodzie, by idąc za wzorem nauki prawa porównawczego, które za przedmiot transferów (przeszczepów) prawnych uznaje także metody rozumowań prawniczych, poddać je także analizie, stosując metodologię reliktywów prawnych. Szczególnie jeśli przyjąć normatywny charakter metod rozumowania prawniczego, ich przejmowanie w przestrzeni (transfery) i czasie (relikty) może być analizowane za pomocą podobnych narzędzi do analizowania „wędrówek” przepisów prawnych.

¹⁵ R. Mańko, *Relikty w kulturze prawnej...*, s. 204–207.

¹⁶ B. Malinowski, *A Scientific Theory of Culture and Other Essays*, New York 1961, s. 29–31.

¹⁷ M. Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, Berkeley–Los Angeles 1978, s. 25, 69–71. Por.: P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2007, s. 60.

¹⁸ L. Althusser, *Contradiction and Overdetermination: Notes for an Investigation*, [w:] L. Althusser, *For Marx*, London–New York 2005, s. 114–115.

i cywilista H. Collins (*survival*)¹⁹. Wreszcie czerpie ono inspirację również z analizy reliktyw prawnych, przeprowadzonej przez austriackiego socjologa prawa K. Rennera²⁰.

2.2. ELEMENTY KONSTITUTYWNE RELIKTU PRAWNEGO

Nie wchodząc w dokładniejszą analizę konstrukcji wprowadzonego obecnie pojęcia, którą przeprowadzono już gdzie indziej²¹, zostanie ono zdefiniowane na potrzeby niniejszego artykułu jako:

– określona instytucja prawna (na którą składa się jeden lub więcej funkcjonalnie powiązanych formantów²² ustawodawczych – przepisów prawa pozytywnego – oraz formantów orzeczniczych, tj. mających *de facto* lub *de iure* moc prawotwórczą precedensowych orzeczeń sądowych lub utrwalonych linii orzeczniczych);

– wywodząca się z wcześniejszego ustroju społeczno-gospodarczego i politycznego;

– której wprowadzenie, w okresie panowania tego ustroju, nie było czysto przypadkowe, lecz celowe (tj. instytucja pełniła określoną funkcję społeczną, służebną wobec tego ustroju lub jego praktyki);

– która przetrwała pomimo transformacji ustrojowej bądź w sposób całkowicie niezmieniony (identyczne brzmienie przepisów, powoływanie się na te same precedensowe orzeczenia), bądź w sposób zmodyfikowany, ale jednak pozwalający na stwierdzenie tożsamości tej instytucji (np. nowe przepisy, ale zawierające tę samą lub zbliżoną treść normatywną, albo przepisy poddane nowelizacji, jednakże z zachowaniem odrębności i tożsamości danej instytucji prawnej względem pokrewnych lub zbliżonych instytucji prawnych);

– która jest, pomimo transformacji, stosowana w praktyce obrotu.

Poszczególne elementy definicji reliktu prawnego wymagają krótkiego komentarza. I tak, odnosząc się do pierwszego elementu, należy wskazać, że pod pojęciem reliktu prawnego będą rozumiane przede wszystkim takie instytucje prawne, jak prawa rzeczowe czy umowy nazwane, ale także klauzule generalne czy inne instytucje prawne, pod warunkiem, że dają się one funkcjonalnie wyodrębnić spośród materiału normatywnego.

¹⁹ H. Collins, *Marxism and Law*, Oxford–New York 1988, s. 52–55.

²⁰ K. Renner, *The Institutions of Private Law and their Social Functions*, London–Boston 1976.

²¹ R. Mańko, *Legal Survivals...*, *passim*; R. Mańko, *Relikty w kulturze prawnej...*, s. 207–209.

²² Pojęcie formantów i sposób jego używania w niniejszym artykule zostaną omówione dalej (zob. przypis 23).

Od strony ontologicznej istota reliktu prawnego zostaje zasadniczo sprowadzona do formantów²³ ustawowych (tj. przepisów prawa stanowionego) oraz orzeczniczych (tj. poglądów prawnych zawartych w orzeczeniach precedensovych lub utrwalonych liniach orzeczniczych)²⁴. Jest przy tym obojętne, w jaki sposób dana kultura prawna postrzega miejsce orzeczeń sądowych w katalogu źródeł prawa; liczy się ich rzeczywisty wpływ na treść prawa operatywnego²⁵.

Drugi element zaproponowanej definicji reliktu prawnego ma charakter czysto chronologiczny (i zarazem formalny) – dana instytucja prawna może zostać uznana za relikat określonej epoki, jeżeli została wprowadzona do systemu prawa pozytywnego w tym właśnie okresie, a zatem jeżeli np. pojawiła się wówczas w Kodeksie cywilnym. Odrębność danej instytucji od instytucji jej pokrewnych, np. odrębność użytkowania wieczystego (zob. dalej, punkt 3.4) od prawa zabudowy, prawa dzierżawy wieczystej czy emfiteuzy wynika po części z kryterium formalnego (nowe prawo zastąpiło stare z woli ustawodawcy²⁶), a po części materialnego (różnice pomiędzy treścią starego i nowego prawa²⁷).

Trzeci element definicji wprowadza z kolei materialny aspekt związku z daną epoką (i panującą wówczas formacją ustrojową). Sama bowiem zbieżność czasowa (drugi element definicji) niekoniecznie oznacza, że geneza danej instytucji jest rzeczywiście związana z określoną formacją. Dlatego też do definicji wprowadzono element związku funkcjonalnego. Pojęcie funkcji jest tutaj rozumiane szeroko, jako oznaczające zarówno zamierzony cel instytucji prawnej (tj. zamie-

²³ Pojęciem formantów – jako najmniejszych jednostek tworzących system prawa operatywnego – posługuję się tu za włoskim komparatystą Rodolfem Sacco – zob.: R. Sacco, *Legal Formants: A Dynamic Approach to Comparative Law*, „American Journal of Comparative Law” 1991, t. XXXIX, z. 1 i 2. Przyjmuję przy tym na potrzeby niniejszego artykułu, że formantowi ustawodawczemu w rozumieniu Sacco odpowiada przepis prawa, a nie norma prawna zrekonstruowana na podstawie przepisu. Na potrzeby niniejszego artykułu przyjęto zatem roboczo podstawowe założenie derywacyjnej teorii wykładni kategoryjalnie odróżniającej przepisy prawne od norm prawnych. Por. do dziś aktualną konfrontację obu teorii w pracy: K. Pleszka, T. Gizbert-Studnicki, *Dwa ujęcia wykładni. Próba konfrontacji*, „ZNUJ – Prace z Nauk Politycznych” 1984, z. 20.

²⁴ Możliwe jest także przetrwanie reliktu prawnego jedynie w sferze utrwalonej linii orzecznictwa i to pomimo uchylecia danego przepisu. Przykładem takiego „ukrytego reliktu prawnego” jest dyskrejonalna władza sądu w zakresie uwzględnienia biegu przedawnienia roszczenia. Choć przepis statuujący taką kompetencję organu stosującego prawo (art. 117 § 3 k.c.) został uchylony w 1990 r., to jednak w orzecznictwie SN „dotworzono” stosowną normę, opierając się na art. 5 k.c. Zob. szerzej: R. Mańko, *Relikty w kulturze prawnej...*, s. 215–216.

²⁵ Rozróżnienie na prawo stanowione (treść promulgowanych przepisów prawa, które uważa się za obowiązujące w danym miejscu i czasie) oraz prawo operatywne (rozumiane jako normy prawne rzeczywiście stosowane przez sądy) przyjmuję za Jerzym Wróblewskim (J. Wróblewski, *Sądowe stosowanie prawa*, Warszawa 1988).

²⁶ Por.: J. Winiarz, *Prawo użytkowania wieczystego*, Warszawa 1970, s. 67–72.

²⁷ Pozostając przy prawie użytkowania wieczystego, jego odrębności od pokrewnych instytucji prawnych można w szczególności upatrywać na łączeniu w sobie elementów prawa cywilnego i administracyjnego, jak i na jego szczególnym statusie pomiędzy prawem własności a prawami rzeczowymi ograniczonymi.

rzony przez ustawodawcę historycznego lub jego politycznych mocodawców), jak i rzeczywistą funkcję (rolę), jaką dana instytucja pełniła w przedmiotowym okresie²⁸, nawet wbrew pierwotnym założeniom²⁹. Przykładowo, umowa kontraktacji, wprowadzono do kodeksu cywilnego w 1964 r. miała na celu i rzeczywiście pełniła funkcję powiązania rolników indywidualnych z systemem gospodarki nakazowo-rozdzielczej³⁰. Należy jednak podkreślić, że prawo pełni nie tylko funkcje regulacyjne (wpływanie na zachowania ludzi i ich grup), ale także funkcje symboliczne czy też ideologiczne (wpływanie na świadomość społeczną)³¹. Stąd też np. można uznać, że wprowadzenie klauzuli generalnej pochodzenia radzieckiego pełniło m.in. funkcje symboliczno-ideologiczne³².

Czwarty element definicji reliktu prawnego ma znów charakter formalny, zakłada bowiem, że analizowana instytucja prawna w dalszym ciągu stanowi część prawa pozytywnego. Możliwe są przy tym trzy odmienne sytuacje. Pierwsza polega na tym, że przepisy tworzące daną instytucję pozostały niezmienione. Jest to sytuacja niebudząca wątpliwości. Druga sytuacja polega na tym, że przepisy tworzące daną instytucję zostały wprawdzie uchylone, lecz zastąpiły je inne przepisy odpowiadające z grubsza treści normatywnej przepisów uchylonych, np. w sytuacji, gdy stary kodeks cywilny został uchylony, a zastąpił go nowy kodeks, zawierający tę samą umowę nazwaną czy prawo rzeczowe w niemal niezmienionej formie³³.

Trzecia sytuacja polega z kolei na tym, że przepisy tworzące daną instytucję uległy zmianie bądź to w wyniku wydania nowych przepisów, które zastąpiły stare, ale zawierają istotne modyfikacje, bądź to w wyniku stosownej nowelizacji, bądź też w wyniku interwencji sądu konstytucyjnego, który określone przepisy uznał za niekonstytucyjne. Trzeci wypadek jest o tyle trudny analitycznie, że powstaje zagadnienie odgraniczenia od siebie sytuacji tożsamości instytucji prawnej (pomimo jej zmian) od sytuacji, gdy instytucja w rzeczywistości prze-

²⁸ Przyjęte w niniejszej pracy podejście w odniesieniu do pojęcia funkcji należałoby określić, posługując się terminologią amerykańskiego filozofa prawa Briana Tamanahy mianem „realizm funkcjonalny” (*functional realism*). Zob.: B. Z. Tamanaha, *Realistic Socio-Legal Theory: Pragmatism and a Social Theory of Law*, Oxford 1997, s. 105–107. Szerzej o pojmowaniu funkcjonalności w kontekście relikwów prawnych zob.: R. Mańko, *Legal Survivals...*, s. 22–24.

²⁹ D. Śulmane, *Versatility of Effects of Legal Provisions*, [w:] *The Quality of Legal Acts and Its Importance in Contemporary Legal Space*, red. J. Rozenfelds, Riga 2012, s. 438–439.

³⁰ Zob.: dalej, punkt 3.6.

³¹ W. Voermans, *Concern about the Quality of EU Legislation: What Kind of Problem, by What Kind of Means?*, „Erasmus Law Review” 2009, t. II, z. 1, s. 62; R. Mańko, *Quality of Legislation Following a Transition from Really Existing Socialism to Capitalism: A Case Study of General Clauses in Polish Private Law*, [w:] *The Quality of Legal Acts and Its Importance in Contemporary Legal Space*, red. J. Rozenfelds, Riga 2012, s. 541; R. Mańko, *Koncepcja interpelacji ideologicznej a krytyczny dyskurs o prawie*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2014, nr 1 (8).

³² R. Mańko, *Quality of Legislation...*, s. 552–553.

³³ W tej sytuacji ciągłość reliktu prawnego będzie miała miejsce w sferze norm prawnych, zakodowanych w odmiennych przepisach niż pierwotne.

stała istnieć i nie może być już mowy o ciągłości pomimo zachowania dawnej nazwy.

Wydaje się, że o tożsamości instytucji prawnej można mówić poprzez odwołanie się do jej istoty (*essentia*) czy też rdzenia, którą należy określić w zależności od natury instytucji prawnej oraz uwarunkowań systemowych (miejsca instytucji w systemie prawa)³⁴. A zatem na istotę prawa rzeczowego będzie się składać rdzeń uprawnień podmiotu tego prawa, na istotę umowy nazwanej – podstawowe prawa i obowiązki jej stron itd. Uznanie jednak, że chodzi o relikty prawne, nie będzie w takim wypadku oczywiste i będzie wymagać pogłębionej analizy treści przepisów, funkcji społeczno-gospodarczej badanej instytucji prawnej, jak też nastawienia praktyki prawniczej. Ten ostatni czynnik pozwoli np. potwierdzić ciągłość pomiędzy spółdzielczym własnościowym prawem do lokalu epoki socjalistycznej a prawami istniejącymi w obrocie obecnie, pomimo kilkakrotnej zmiany nazwy omawianego prawa rzeczowego oraz wielokrotnej nowelizacji przepisów je regulujących³⁵.

Piąty element definicji reliktu prawnego oznacza, że linia graniczna oddzielająca relikty prawne od tych instytucji prawnych, które nie przetrwały, jest wyznaczana przez praktykę prawniczą. Inaczej rzecz ujmując, przyjęto, że jeżeli sądy nie rozstrzygają spraw, opierając się na danym przepisie prawa lub zespole takich przepisów, uczestnicy obrotu zaś nie korzystają z danej instytucji w celu uregulowania swoich stosunków cywilnoprawnych, to należy przyjąć, że przepisy składające się na analizowaną instytucję nie stanowią reliktu prawnego³⁶, nawet jeżeli nie zostały wyraźnie derogowane z porządku prawnego³⁷. Z drugiej strony, jeżeli dana instytucja w dalszym ciągu jest wykorzystywana w praktyce obrotu, to stanowi ona *eo ipso* relikty prawny, nawet jeżeli funkcja społeczna analizowanej

³⁴ Zob. szerzej: R. Mańko, *Legal Survivals...*, s. 25–26.

³⁵ Idzie np. o to, że spółdzielcze prawo do lokalu o charakterze *ius in rem*, nabyte pod rządami ustawy spółdzielczej z 1961 r., jest traktowane w obrocie jako spółdzielcze własnościowe prawo do lokalu pod rządami aktualnie obowiązującej ustawy. Będące przedmiotem obrotu prawo rzeczowe jest wszak samo w sobie wytworem instytucjonalnego subświata prawa, wobec czego przyjmując wewnętrzny punkt widzenia tego subświata możemy wypowiadać sądy ontologiczne o istnieniu bądź nieistnieniu albo też tożsamości bądź jej braku wytworzonych przez ten subświat przedmiotów obrotu, jakimi są np. prawa rzeczowe. Jak bowiem pisał swego czasu Artur Kozak, wypowiedzi prawników dotyczące zjawisk prawnych są wypowiedziami o istnieniu, a nie o znaczeniu (A. Kozak, *Myślenie analityczne w prawie i nauce prawa*, Wrocław 2010, s. 84).

³⁶ Czy też stanowią one „relikty pozorne”, istniejący jedynie w sferze przepisów prawnych (R. Mańko, *Relikty w kulturze prawnej...*, s. 212–215). Przykładami takich reliktyw pozornych są użytkowanie przez rolnicze spółdzielnie produkcyjne (wciąż uregulowane w k.c.) czy też kompetencja Prokuratora Generalnego do wnoszenia skargi kasacyjnej w postępowaniu cywilnym (będąca reliktem dawnej rewizji nadzwyczajnej w sprawach cywilnych), z której to kompetencji Prokurator Generalny od wielu lat nie korzysta.

³⁷ Nie zajmuję przy tym stanowiska na temat walidacyjnych konsekwencji niestosowania danego przepisu prawa w postaci tzw. *desuetudo*. Wyłączenie spod zakresu analizy przepisów prawa niestosowanych w praktyce obrotu ma tu jedynie na celu delimitację obszaru badań.

instytucji uległa zmianie, niekiedy wręcz głębokiej, np. ze względu na zmianę wykładni operatywnej przepisów składających się na daną instytucję.

3. PRZYKŁADY RELIKTÓW PRAWNYCH EPOKI SOCJALIZMU REALNEGO W POLSKIM PRAWIE CYWILNYM

3.1. UWAGI WPROWADZAJĄCE

Prima facie mogłoby się wydawać, że wszelkie instytucje prawne, które nie tylko zostały wprowadzone w okresie socjalizmu realnego, ale wręcz były względem niego w szczególny sposób funkcjonalne, gdyż zostały zaprojektowane celowo z myślą o socjalistycznym porządku prawnym w Polsce lub stały się przedmiotem przeszczepu z prawa radzieckiego – powinny być zostać usunięte po roku 1989. Taki pogląd można by opierać na założeniu, że tego rodzaju instytucje prawne utraciły jakiegokolwiek znaczenie w nowym ustroju albo że nawet mogłyby podważać jego skuteczność, ponieważ, zgodnie z dominującym poglądem, okres socjalizmu realnego miałby stanowić „zaćmienie” (*blackout*) polskiej historii prawa³⁸. Nawet jeśli takie intuicyjne rozumowanie sprawdza się w odniesieniu do wielu instytucji prawa prywatnego, pewna liczba innych instytucji, równie funkcjonalnych w ustroju socjalizmu realnego, nie została usunięta z porządku prawnego zmodyfikowanego w następstwie transformacji politycznej i społeczno-gospodarczej. Przykłady takich właśnie instytucji będą przedmiotem poniższej analizy.

Karl Renner w swojej monografii poświęconej funkcjom społecznym instytucji prawa prywatnego postawił tezę, że instytucje prawne, powołane do życia w warunkach wcześniejszego ustroju społeczno-gospodarczego ulegają dostosowaniu do nowych warunków nie poprzez zmianę ich treści normatywnej („formy prawnej”), ale poprzez zmianę ich funkcji społecznych, tj. rzeczywistej roli w obrocie gospodarczym³⁹. Renner analizował przemiany, jakim uległy w okresie pomiędzy uchwaleniem ABGB a początkiem XX w. funkcje takich instytucji prawnych, jak własność i umowa najmu. Odwołując się do danych dotyczących

³⁸ Termin „*blackout*” został wprowadzony w tym kontekście przez Tomasza Giara, który poddał krytyce tego rodzaju stereotypowe podejście do kultury prawnej epoki socjalizmu realnego – zob.: T. Giaro, *Some Prejudices about the Legal Tradition of Eastern Europe*, [w:] *Comparative Law in Eastern and Central Europe*, red. B. Sitek, J. J. Szczerbowski, A. Bauknecht, Newcastle upon Tyne 2013, s. 45. Por. krytykę dominującej metanarracji o prawie epoki socjalizmu realnego w pracy: R. Mańko, *Weeds in the Gardens of Justice? The Survival of Hyperpositivism in Polish Legal Culture as Symptom/Sinthome*, „*Pólemos: Journal of Law, Literature and Culture*” 2013, t. VII, z. 2.

³⁹ K. Renner, *The Institutions of Private Law...*, s. 76.

życia gospodarczego, Renner bronił poglądu, że pomimo braku zmiany brzmienia przepisów (a zatem w sytuacji, gdy treść normatywna stanowiła *constans*), zmianie uległa funkcja społeczno-gospodarcza analizowanych instytucji.

Jednym z celów niniejszego artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, czy tezy Rennera wytrzymały próbę czasu, a w szczególności, czy ciągłość wybranych instytucji prawa prywatnego w okresie po 1989 r. może zostać wyjaśniona poprzez odwołanie się do Rennerowskiej siatki pojęciowej. W tym celu każdy z reliktywów prawnych, omówionych poniżej, zostanie przeanalizowany pod kątem jego funkcji społecznej i jej zmian związanych z transformacją ustrojową.

Artykuł podda analizie pięć reliktywów prawnych: dwie klauzule generalne – zasady współżycia społecznego oraz społeczno-gospodarcze przeznaczenie (prawa lub rzeczy); dwa prawa rzeczowe – spółdzielcze własnościowe prawo do lokalu oraz prawo użytkowania wieczystego; jedną umowę nazwaną – kontraktację. Każdy z pięciu wymienionych reliktywów prawnych został wprowadzony do polskiego prawa prywatnego w czasie realnego socjalizmu i spełniał w tym ustroju określoną funkcję. Niemniej jednak po transformacji ustrojowej instytucje te zostały w prawie prywatnym utrzymane. Jak już wskazano wyżej, celem artykułu jest udzielenie odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób stało się możliwe, by wskazane relikty prawne przetrwały pomimo transformacji, co może pozwolić na wyciągnięcie wniosków o charakterze bardziej ogólnym co do ciągłości w prawie, pomimo zmian w jego otoczeniu społeczno-gospodarczym i politycznym.

3.2. KLAUZULA GENERALNA ZASAD WSPÓŁŻYCIA SPOŁECZNEGO

3.2.1. Ramy prawne

Zasady współżycia społecznego wywodzą się z prawa radzieckiego, gdzie znane były jako „zasady współżycia socjalistycznego” (*принципы социалистического общежития*)⁴⁰. Ich genezy należy dopatrywać się w koncepcjach W. I. Lenina, wyłuszczonej w pracy *Państwo i rewolucja*, wedle których po przejściu społeczeństwa socjalistycznego w społeczeństwo komunistyczne prawo zostanie zastąpione właśnie przez zasady współżycia społecznego⁴¹. W prawie radzieckim zasady współżycia występowały zarówno w prawie

⁴⁰ Odwołanie do „zasad współżycia socjalistycznego” znajdowało się w Konstytucji ZSRR z 1936 r., a także w powojennym projekcie k.c. ZSRR (o czym wspomina G. Ajani, *Le fonti non scritte nel diritto dei paesi socialisti*, Milano 1985, s. 81, przypis 17), a następnie w Zasadach ustawodawstwa cywilnego ZSRR i republik związkowych z 1961 r. Por.: R. Mańko, *Quality of Legislation...*, s. 543; R. Mańko, „*We Do Not Recognise Anything ‘Private’*”: *Public Interest and Private Law under the Socialist Legal Tradition and Beyond*, [w:] *Private Interest and Public Interest in European Legal Tradition*, red. B. Sitek, J. J. Szczerbowski, A. W. Bauknecht, M. Szpanowska, K. Wasyliszyn, Olsztyn 2015, s. 36–37.

⁴¹ W. I. Lenin, *Państwo a rewolucja. Nauka marksizmu o państwie a zadania proletariatu w Rewolucji*, [w:] W. I. Lenin, *Dzieła wybrane*, t. II, Warszawa 1955, s. 133 i n., w szczególności

konstytucyjnym, jak i w prawie cywilnym. Klauzulę generalną „zasad współżycia społecznego” wprowadzono do prawa polskiego w roku 1950⁴², a od roku 1964⁴³ wyparła ona tradycyjne klauzule generalne, takie jak „dobra wiara”, „dobre obyczaje” czy „słuszność”.

Ramy prawne rozpatrywanego reliktu prawnego obejmują nie tylko wiele przepisów kodeksu cywilnego, w szczególności jego art. 5, w którym ujęto zakaz nadużycia prawa podmiotowego, ale również utrwalone orzecznictwo, określające „proceduralne”⁴⁴ aspekty powoływania się na zasady współżycia społecznego w poszczególnych rodzajach spraw. Pod pojęciem zasad „proceduralnych” posługiwania się omawianą klauzulą generalną rozumiane są tu sformułowane w orzecznictwie SN⁴⁵ zasady dotyczące np. działów prawa, do których klauzula ma zastosowanie (np. dopuszczalność powoływania się na zasady współżycia w sprawach o zachówek⁴⁶, a niedopuszczalność powoływania się na nie w sprawach z zakresu ubezpieczeń społecznych⁴⁷), wymóg uwzględniania całokształtu okoliczności danego wypadku, a nie tylko wybranych jego aspektów⁴⁸, „zasadę czystych rąk”⁴⁹ czy też założenie, że zasady stanowią „tarczę”, a nie „miecz”,

s. 198 („reguły współżycia”) i s. 204 („zasadnicze normy współżycia”). Por.: R. Mańko, *Quality of Legislation...*, s. 543.

⁴² Zob.: art. 3, 41, 47 i 82 p.o.p.c. z 1950 r.

⁴³ Zob. w szczególności: art. 5, 56, 58 § 2, 65 § 1, 140 k.c.

⁴⁴ Nie chodzi tu oczywiście o zasady prawa cywilnego procesowego w ścisłym znaczeniu tego słowa.

⁴⁵ Interesującym przedmiotem analizy prawnoporównawczej, której ze względu na ramy niniejszego artykułu w nim nie dokonano, byłoby porównanie zasad sformułowanych w orzecznictwie SN z analogicznymi zasadami posługiwania się np. klauzulą *Treu und Glauben*.

⁴⁶ *Leading case* w tej dziedzinie pozostaje uchwała SN z 19.05.1981 r., sygn. akt III CZP 18/81, LEX 2666, ostatnio cytowana np. w wyroku SN z 7.04.2004 r., sygn. akt IV CK 215/03, LEX 152889; wyrok SA w Warszawie z 9.09.2009 r., sygn. akt VI ACa 286/09, LEX 1120244; wyrok SA w Szczecinie z 22.04.2009 r., sygn. akt I ACa 459/08, LEX 550912.

⁴⁷ Wyrok SN z 19.06.1986 r., sygn. akt II URN 96/86 – cytowany ostatnio w wyroku SN z 23.10.2006 r., sygn. akt I UK 128/06, LEX 221705 oraz wyrok SN z 2.12.2009 r., sygn. akt I UK 174/09, LEX 585709.

⁴⁸ Zob. np.: orzeczenia przywołane w wyroku SN z 20.01.2011 r., sygn. akt I PK 135/10, LEX 794776.

⁴⁹ Na przykład w wyroku SN z 20.01.2011 r., sygn. akt II I PK 135/10, LEX 794776, przywołano, na poparcie tezy o zasadzie czystych rąk, wiele orzeczeń z lat 1957–1976, jak też orzeczeń zapadłych po 1989 r. Spośród orzeczeń z okresu PRL przywołano orzeczenia SN: z 13.05.1957 r., sygn. akt II II CR 343/57, LEX 178051; z 13.01.1960 r., sygn. akt II II CR 1013/59, LEX 115388; z 11.09.1961 r., I CR 693/61, LEX 105707; z 6.04.1963 r., III CR 117/62, „Państwo i Prawo” 1964, nr 4; z 29.01.1964 r., sygn. akt II III CR 344/63, LEX 105536; z 8.05.1973 r., sygn. akt II I PR 90/73, LEX 12264; z 29.01.1975 r., sygn. akt II III PRN 67/74, LEX 12321; z 30.01.1976 r., sygn. akt II I PRN 52/75, LEX 13460. Ponadto SN powołał się na szereg orzeczeń zapadłych po roku 1989, co tylko spotęgowało wrażenie ciągłości sądowego dyskursu prawniczego dotyczącego klauzuli generalnej zasad współżycia społecznego.

a zatem nie mogą stanowić podstaw uprawnień o trwałym charakterze i nie mają charakteru nadrzędnego nad innymi normami prawnymi⁵⁰.

3.2.2. Funkcja społeczna w okresie PRL

Funkcja społeczna klauzuli generalnej zasad współżycia społecznego przeszła znamiennej ewolucję w okresie realnego socjalizmu. Opierając się na analizie orzecznictwa, można wyodrębnić dwa okresy jej stosowania. W pierwszym okresie, obejmującym przede wszystkim lata pięćdziesiąte, sądowa wykładnia i stosowanie omawianej klauzuli były traktowane jako *qaestio iuris*. Sądy proklamowały na jej podstawie skonkretyzowane, poszczególne zasady współżycia społecznego, a nawet określały ich datę wejścia w życie. Odwołania do klauzuli pełniły zarówno funkcję korekcyjną (odmowa stosowania obowiązujących formalnie przepisów, sprzecznych z nowym ustrojem)⁵¹, jak i otwarcie prawotwórczą⁵². Doktryna rozpoczęła proces katalogowania zasad współżycia społecznego. Można stwierdzić, że trwał wówczas proces budowania „wewnętrznego systemu” omawianej klauzuli (*inneres System*)⁵³, pełniła ona funkcję „ustnika”⁵⁴, tj. narzędzia pozwalającego sądom na tworzenie nowych treści normatywnych.

Po kodyfikacji prawa cywilnego w 1964 r. – uwzględniającej w szerokim zakresie zmiany ustrojowe – sądy zaprzestały posługiwania się zasadami współżycia społecznego w celu odmowy stosowania formalnie nadal obowiązujących

⁵⁰ Zob. np. postanowienie SN z 2.06.2011 r., sygn. akt I CSK 520/10, LEX nr 1129076, w którym powołano się na uchwałę SN (7 sędziów) z 19.04.1971 r., sygn. akt III PRN 7/71, LEX 527259.

⁵¹ G. Ajani, *Le fonti non scritte...*, s. 82; A. Stawarska-Rippel, *O klauzulach generalnych w pierwszych latach Polski Ludowej słów kilka*, „Miscellanea Iuridica” 2005, t. VI, s. 126–129; R. Mańko, *Quality of Legislation...*, s. 545. Zob. np. orzeczenia SN: z 11.12.1951 r., sygn. akt C 1573/51, LEX 207385; z 18.06.1954 r., sygn. akt I CZ 730/54, LEX 118473.

⁵² Zob. np. orzeczenie SN z 13.12.1952 r., sygn. akt C 1208/52, LEX 117610, gdzie nie tylko sformułowano abstrakcyjnie ujętą, konkretną zasadę współżycia społecznego, ale nawet określono termin jej wejścia w życie. Inne przykłady sądowego prawotwórstwa opartego na zasadach współżycia to np. orzeczenie SN z 9.02.1952 r., sygn. akt C 1270/51, gdzie SN orzekł, że osoba fizyczna nie może żądać od j.g.u. czynszu najmu, który byłby znacząco wyższy niż czynsz płacony przez tę j.g.u. na rzecz innej j.g.u.; orzeczenie SN z 7.11.1950 r., sygn. akt C 162/50, LEX 117060, gdzie SN sformułował ogólny zakaz bezpłatnych praktyk i staży.

⁵³ Pod pojęciem wewnętrznego systemu klauzuli rozumie się, w nauce niemieckiej i holenderskiej, zbiór generalnych i abstrakcyjnych norm prawnych indukcyjnie wywiedzionych przez orzecznictwo i doktrynę z klauzuli generalnej. Zob.: S. Whittaker, R. Zimmermann, *Good Faith in European Contract Law: Surveying the Legal Landscape*, [w:] *Good Faith in European Contract Law*, red. S. Whittaker, R. Zimmermann, Oxford 2000, s. 23 i n.; P. Schlechtriem, *The Functions of General Clauses, Exemplified by Regarding Germanic Laws and Dutch Law*, [w:] *General Clauses and Standards in European Contract Law*, red. S. Grundmann, D. Mazeaud, The Hague 2006, s. 43–47; M. W. Hesselink, *The Concept of Good Faith*, [w:] *Towards a European Civil Code*, red. A. Hartkamp i in., wyd. 4, Alphen aan de Rijn 2010, s. 623–624.

⁵⁴ Ang. *mouthpiece* – metaforę zaproponował, w odniesieniu do klauzuli generalnej dobrej wiary, holenderski cywilista Martijn Hesselink (zob.: M. W. Hesselink, *The Concept of Good Faith...*, s. 645).

przepisów prawa przedwojennego lub w celu proklamowania nowych norm prawnych. Zamiast tego zasady współzycia stały się „klapą bezpieczeństwa”, jak ujął to swego czasu A. Stelmachowski⁵⁵, a zatem środkiem służącym do korygowania rozstrzygnięć w nietypowych przypadkach, bez formułowania uogólnień dotyczących treści samych zasad. Zapanowało podejście „sytuacjonistyczne” do zasad, co wykluczyło budowanie przez orzecznictwo i doktrynę „wewnętrznego systemu” klauzuli generalnej⁵⁶.

Sąd Najwyższy wyraźnie przesądził w 1967 r., że zasady współzycia mogą być powoływane jedynie do korekty rozstrzygnięcia w wypadkach nietypowych⁵⁷, a w 1973 r. dodał, że niedopuszczalne jest tworzenie na podstawie tej klauzuli generalnej prawa sędziowskiego⁵⁸. Tę zmianę linii orzeczniczej w stosunku do praktyki lat pięćdziesiątych można wyjaśnić, odwołując się do dychotomii *quaestio iuris* – *quaestio facti*. W tej optyce kwestia zgodności określonych stanów rzeczy z klauzulą przestała być uważana za *quaestio iuris*, a stała się czystą *quaestio facti*, której rozstrzygnięcie powierzono sądowi faktu, a nie sądowi prawa⁵⁹. Ta niewątpliwa zmiana funkcji społecznej omawianej klauzuli pozwoliła jej bezpiecznie przetrwać transformację ustrojową, gdyż treść rozstrzygnięć Sądu Najwyższego (pomijając lata pięćdziesiąte) była formułowana na tak wysokim poziomie abstrakcji (np. przywołane wyżej zasada czystych rąk, zasada oceny całokształtu okoliczności itp.), że trudno byłoby dopatrywać się w tymże orzecznictwie treści typowo socjalistycznych, które kolidowałyby z nowym ustrojem państw po transformacji. Za prezentowaną tu tezę przemawia fakt ciągłego odwoływania się do orzecznictwa sprzed 1989 r., dotyczącego zasad współzycia społecznego, we współczesnym orzecznictwie Sądu Najwyższego.

Oprócz zmiany formalnej funkcji klauzuli (z „ustnika” w „klapę bezpieczeństwa”) należy także odnotować zmianę jej funkcji materialnej. Idzie o to, że w początkowym okresie swego obowiązywania omawiana klauzula była w orzecznictwie Sądu Najwyższego odczytywana jako wskazówka nakazująca przyjmowanie prymatu interesu społecznego i państwowego nad interesem prywatnym⁶⁰. Tego rodzaju rozumienie klauzuli niewątpliwie zanikło po roku 1989.

⁵⁵ A. Stelmachowski, *Zarys teorii prawa cywilnego*, Warszawa 1998, s. 120.

⁵⁶ *In abstracto* należy podkreślić, że podejście sytuacjonistycznie nie wyklucza podejścia normatywistycznego, tzn. jedna i ta sama klauzula generalna może być zarówno „wentylem bezpieczeństwa” (aspekt sytuacjonistyczny), jak i „ustnikiem”, czyli normą kompetencyjną, pozwalającą sędziom budować system prawa słusnościowego (aspekt normatywistyczny). Rzecz jednak w tym, że w polskich warunkach nastąpiła w tym względzie znamienna ewolucja i odejście od budowania systemu sformalizowanego prawa słusnościowego opartego na klauzuli.

⁵⁷ Wyrok SN z 28.11.1967 r., sygn. akt I PR 415/67, LEX 4615.

⁵⁸ Uchwała SN z 17.01.1974 r., sygn. akt III PZP 34/73, LEX 15390.

⁵⁹ R. Mańko, *Quality of Legislation...*, s. 545–547.

⁶⁰ L. Leszczyński, *Właściwości posługiwania się klauzulami generalnymi w prawie prywatnym. Perspektywa zmiany trendu*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 1995, t. IV, z. 3; L. Leszczyński, *Stosowanie generalnych klauzul odsyłających*, Kraków 2001, s. 77–78.

Oprócz funkcji normatywnych omawiana klauzula pełniła, w szczególności bezpośrednio po jej wprowadzeniu do systemu prawnego, funkcje symboliczno-ideologiczne. Klauzulę generalną zasad współżycia społecznego ukazywano bowiem w literaturze i orzecznictwie jako emanację moralności socjalistycznej oraz ideologii marksistowsko-leninowskiej i przeciwstawiano ją tradycyjnym klauzulom generalnym, określanym jako burżuazyjne⁶¹. Wydaje się, że ta funkcja, jaskrawo widoczna w latach pięćdziesiątych, ulegała stopniowemu osłabieniu wraz z upływem czasu, co pozwoliło na przykład, już roku 1970 J. Wróblewskiemu uznać ją za przejaw ogólniejszego zjawiska słuszności w prawie, tym samym niepomierne osłabiając symboliczną moc jej Leninowskiej genealogii⁶².

3.2.3. Funkcja społeczna po transformacji

Po transformacji nie nastąpiły zasadnicze zmiany w funkcji społecznej omawianej klauzuli generalnej. W dalszym ciągu pełni ona funkcję „klapy bezpieczeństwa”, a jej wykładnia i stosowanie stanowią *questio facti*, a nie *quaestio iuris*. Wypracowane w orzecznictwie okresu PRL zasady „proceduralne” posługiwania się klauzulą (omówione w punkcie 3.2.1. powyżej) nie uległy zasadniczej zmianie.

Odnosząc się do funkcji symboliczno-ideologicznych, pełnionych przez zasady współżycia społecznego w okresie PRL, należy przyjąć, że klauzula ta nie pełni już tego rodzaju funkcji, lecz jedynie funkcje czysto normatywne. Dowodzą tego liczne wypowiedzi doktryny i orzecznictwa, w których podkreśla się zerwanie z wcześniejszą aksjologią klauzuli⁶³.

Podsumowując rozważania o funkcji społecznej zasad współżycia społecznego przed i po transformacji, należy podkreślić, że zmiana jej funkcji nastąpiła w praktyce w latach sześćdziesiątych XX w. Rok 1989 nie stanowi w tym względzie istotnej cezury, o czym świadczy przywoływana już ciągłość odwołań do orzecznictwa z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. Niewątpliwie, ciągłość taką umożliwiła specyfika posługiwania się omawianą klauzulą w orzecznictwie sądowym, gdzie ustalenie treści zasad współżycia następuje jedynie *a casu ad casum*, a nie w sposób uogólniony.

3.3. KLAUZULA GENERALNA SPOŁECZNO-GOSPODARCZEGO PRZEZNACZENIA

3.3.1. Ramy prawne

Klauzulę generalną „społeczno-gospodarczego przeznaczenia” wprowadzono do prawa polskiego po raz pierwszy w roku 1946 (jako „społeczne prze-

⁶¹ Zob. np.: S. Szer, *Prawo cywilne: część ogólna*, wyd. 2, Warszawa 1962, s. 25.

⁶² J. Wróblewski, *Słuszność w systemie prawa polskiego*, „Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Społeczny” 1970, t. XXXII, z. 1.

⁶³ Zob. np.: orzeczenie SN z 2.06.2011 r., sygn. akt I CSK 520/10, LEX 1129076.

znaczenie”), następnie usunięto ją w roku 1950, by przywrócić ją w roku 1964 w nowo uchwalonym kodeksie cywilnym⁶⁴. Klauzula ta pochodzi z prawa radzieckiego (*социально-хозяйственное назначение*), gdzie po raz pierwszy pojawiła się w art. 1 Kodeksu cywilnego RFSRR z roku 1922⁶⁵. Jak wskazał Ludowy Komisarz Sprawiedliwości Piotr Stuczka, klauzula społeczno-gospodarczego przeznaczenia cywilnych praw podmiotowych miała być „mieczem Damoklesa” wiszącym nad prawami kapitalistów w okresie NEP-u⁶⁶. Choć jej terminologia zdradzała inspiracje francuską doktryną cywilistyczną (Saleilles, Duguit, Josserand)⁶⁷, jej wprowadzenie do kodeksu było niewątpliwie radziecką innowacją⁶⁸. W doktrynie tej podkreślano, że normatywne znaczenie klauzuli oznacza, że prawa podmiotowe są nieodłącznie związane z obowiązkami i – w odróżnieniu od prawa burżuazyjnego – nie podlegają bezwarunkowej ochronie⁶⁹.

3.3.2. Funkcja społeczna w okresie PRL

Pierwotnym celem tej klauzuli generalnej było nadanie priorytetu interesowi publicznemu nad prywatnym, w szczególności w kontekście gospodarki nakazowo-rozdzielczej, jak również wzmocnienie uprzywilejowanej pozycji własności społecznej⁷⁰. W jednym z orzeczeń SN omawiana klauzula stała się np. podstawą uznania za nieważne nabycie gruntu rolnego przez mieszkańca miasta w celach nierolniczych⁷¹.

Ponadto klauzula generalna społeczno-gospodarczego przeznaczenia prawa (względnie „rzeczy”) odgrywała, w okresie jej wprowadzenia, doniosłą rolę symboliczno-ideologiczną. Wraz z zasadami współżycia zastąpiła bowiem inne klauzule, uznawane za burżuazyjne, którym była przeciwstawiana.

3.3.3. Funkcja społeczna po transformacji

Po roku 1989 klauzula ta przetrwała, jednak jest stosowana przez sądy ogólnie, głównie w wypadkach oczywistego konfliktu pomiędzy prawnie chronionym interesem prywatnym a interesem publicznym⁷². Można więc powiedzieć,

⁶⁴ Zob.: art. 5 p.o.p.c. z 1946 r. oraz art. 5, 54, 140, 144, 211, 273 i 354 k.c. z 1964 r.

⁶⁵ V. Gsovski, *Soviet Civil Law: Private Rights and their Background under the Soviet Regime*, t. I: *Comparative Survey*, Ann Arbor 1948, s. 314.

⁶⁶ V. Gsovski, *Soviet Civil Law...*, s. 316.

⁶⁷ Por. w tym kontekście: art. 153 III Konstytucji Republiki Weimarskiej.

⁶⁸ V. Gsovski, *Soviet Civil Law...*, s. 317.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 319.

⁷⁰ Z. Radwański, M. Zieliński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, red. Z. Radwański, t. I: *Prawo cywilne – część ogólna*, red. M. Safjan, Warszawa 2007, s. 344. Por.: T. Justyński, *Nadużycie prawa w polskim prawie cywilnym*, Kraków 2000, s. 114.

⁷¹ Wyrok SN z 30.12.1976 r., sygn. akt III CRN 297/76, LEX 2085.

⁷² Przykładowo, za niezgodne ze społeczno-gospodarczym przeznaczeniem tego prawa uznał sąd powództwo windykacyjne dotyczące gruntów lotniska Okęcie w Warszawie (wyrok SA w Warszawie z 2.02.2009 r., sygn. akt VI ACa 606/08, LEX 530990).

że funkcja społeczna tego reliktu prawnego pozostała, gdy chodzi o funkcję regulacyjną, i choć jest taka sama w sensie jakościowym, to jednak uległa znacznemu ograniczeniu w sensie ilościowym. Jeśli natomiast chodzi o funkcję symboliczno-ideologiczną omawianej klauzuli, należy stwierdzić, że odpadła ona całkowicie po roku 1989, także ze względu na zmienioną aksjologię konstytucyjną⁷³.

3.4. PRAWO UŻYTKOWANIA WIECZYSTEGO

3.4.1. Ramy prawne

Prawo użytkowania wieczystego jest *sui generis* prawem rzeczowym, które zostało stworzone⁷⁴ w okresie realnego socjalizmu (w roku 1961)⁷⁵ na podstawie pewnych inspiracji prawem radzieckim, choć nie można go uznać za transfer gotowego wzorca prawnego z ZSRR⁷⁶. W doktrynie podkreślano, że instytucja użytkowania wieczystego ma swoisty charakter, który odróżnia ją od zbliżonych instytucji istniejących w innych epokach i systemach prawnych⁷⁷. Pierwotne ramy prawne tej instytucji miały charakter mieszany, łącząc w sobie elementy zarówno prawa prywatnego, jak i publicznego⁷⁸, zwłaszcza że umowa o ustanowienie prawa użytkowania wieczystego⁷⁹ była poprzedzona wydaniem decyzji administracyjnej⁸⁰. Po roku 1989, mimo ponawianych prób jego usunięcia (w szczególności poprzez przekształcenie w prawo własności), prawo to nie zostało zniesione, jednak wzmocnieniu uległ jego komponent cywilistyczny (choć nadal jest ono

⁷³ P. Machnikowski, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, wyd. 6, Warszawa 2014, s. 18–19.

⁷⁴ Por. wcześniejsze uwagi (punkt 2.2) o tożsamości i odrębności instytucji prawnych pomimo rozmaitego między nimi podobieństwa. Należy jeszcze raz powtórzyć, że mniejszy lub większy stopień podobieństwa konstrukcyjnego pomiędzy, dajmy na to, użytkowaniem wieczystym a rzymską *emphiteusis* czy niemieckim *Erbbauerecht* nie przekreśla odrębności użytkowania wieczystego i jego socjalistycznej genezy.

⁷⁵ Ustawa z 14.07.1961 r. o gospodarce terenami w miastach i osiedlach (Dz.U. nr 32, poz. 159). Po uchwaleniu k.c. prawo było regulowane dwutorowo – w k.c. oraz w u.g.t.

⁷⁶ W prawie radzieckim funkcjonowało prawo zabudowy (*право застройки*), będące w istocie reliktem prawnym prawa przedrewolucyjnego, dostosowanym do wymogów gospodarki nakazowo-rozdzielczej. Zob.: V. Gsovski, *Soviet Civil Law...*, s. 580–582.

⁷⁷ A. W. Rudziński, *A Comparative Study of Polish Property Law*, [w:] *Polish Civil Law*, t. I, red. D. Lasok, Leiden 1973, s. 70–72; Z. Gawlik, *Użytkowanie wieczyste de lege ferenda*, [w:] *Czterdzieści lat kodeksu cywilnego*, red. M. Sawczuk, Kraków 2006, s. 116.

⁷⁸ Por.: ustawa z dnia 14 lipca 1961 r. o gospodarce terenami w miastach i osiedlach (Dz.U. nr 32, poz. 159, z późn. zm.), w szczególności rozdz. 3. zatytułowany „Oddawanie terenów państwowych w użytkowanie wieczyste, sprzedaż budynków na tych terenach oraz sprzedaż lokali w budynkach”.

⁷⁹ Por.: art. 234 k.c. odsyłający w tym względzie do przepisów o przeniesieniu własności.

⁸⁰ Artykuł 20 u.g.t.

regulowane dwutorowo, w Kodeksie cywilnym oraz w publicznoprawnej ustawie o gospodarce nieruchomościami⁸¹).

3.4.2. Funkcja społeczna w okresie PRL

Pierwotną funkcją społeczną prawa użytkowania wieczystego w okresie PRL było zapewnienie osobom fizycznym oraz spółdzielniom mieszkaniowym stabilnego tytułu prawnego do państwowych gruntów na obszarach zurbanizowanych⁸², w praktyce na potrzeby budownictwa mieszkaniowego⁸³, jednak bez możliwości nabycia przez beneficjenta prawa własności ziemi, która pozostawała państwu. Rozwiązanie takie było podyktowane wolą zachowania i rozszerzenia państwowej własności środków produkcji, włączając w to grunty⁸⁴. Geneza prawa użytkowania wieczystego ma więc charakter ideologiczny⁸⁵, co pozwala także wskazać na funkcję symboliczno-ideologiczną omawianej instytucji prawnej. Dodatkową funkcją makrospołeczną prawa użytkowania wieczystego było dążenie do skłonienia obywateli do finansowania budownictwa mieszkaniowego z własnych środków⁸⁶. Ponadto, oprócz ideologicznego waloru pozostawienia prawa własności gruntów w ręku państwa, stan taki pozwalał na skuteczniejsze planowanie przestrzenne, co stanowiło dodatkową funkcję społeczną omawianej instytucji⁸⁷.

3.4.3. Funkcja społeczna po transformacji

Po roku 1989 omawiany relikwyt prawny zachował swą pierwotną funkcję polegającą na umożliwieniu podmiotom prywatnym uzyskanie stabilnego tytułu

⁸¹ Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (tekst jednolity: Dz.U. z 2015 r., poz. 782).

⁸² Artykuł 232 § 1 k.c. wyraźnie stanowił, że przedmiotem użytkowania wieczystego mogą być: „Grunty stanowiące własność państwową a położone w granicach administracyjnych miast lub osiedli oraz grunty państwowe położone poza tymi granicami, lecz włączone do planu zagospodarowania przestrzennego miasta lub osiedla i przekazane do realizacji zadań jego gospodarki[...]”.

⁸³ J. Winiarz, *Prawo użytkowania...*, s. 34–35; E. Gniewek, komentarz do art. 232 k.c., pkt 1.2, [w:] *Kodeks cywilny. Księga druga. Własność i inne prawa rzeczowe. Komentarz*, Kraków 2001 (dostęp elektroniczny w bazie LEX nr 8229). Należy jednak podkreślić, że w odróżnieniu od innych ustawodawstw państw socjalistycznych, polska regulacja nie ograniczała potencjalnych funkcji społecznych prawa użytkowania wieczystego (J. Winiarz, *Prawo użytkowania...*, s. 34). W praktyce, było także wykorzystywane dla potrzeb produkcji rolnej (*ibidem*, s. 39).

⁸⁴ E. Gniewek, *Prawo rzeczowe*, wyd. 2, Warszawa 1999, s. 163; A. Cisek, K. Górka, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, wyd. 6, Warszawa 2014, s. 454.

⁸⁵ Z. Gawlik, *Użytkowanie wieczyste...*, s. 115; *Zielona Księga – optymalna wizja Kodeksu cywilnego w Rzeczypospolitej Polskiej*, red. Z. Radwański, Warszawa 2006, s. 69.

⁸⁶ B. Wierzbowski, *O przydatności użytkowania wieczystego*, [w:] *Honeste vivere... Księga pamiątkowa ku czci Profesora Władysława Bojarskiego*, Toruń 2001, s. 618.

⁸⁷ J. Winiarz, *Prawo użytkowania...*, s. 30–33.

prawnego do gruntu bez nabywania jego własności i płacenia całej ceny kupna⁸⁸. Funkcja ta uległa jednak rozszerzeniu, albowiem obecnie każda osoba fizyczna lub prawna może nabyć prawo użytkowania wieczystego i to nie tylko na obszarach zurbanizowanych, ale także wiejskich, co czyni omawiane prawo bardziej elastycznym i szerzej dostępnym zarówno dla potrzeb prywatnych, jak i dla celów działalności gospodarczej⁸⁹.

Pierwotna funkcja polegająca na ochronie zasobu własności państwowej została odrzucona, a jej miejsce zajęła odmienna funkcja społeczna w postaci zapewnienia stabilnego dochodu (z opłat rocznych) jednostkom samorządu terytorialnego⁹⁰. Odpadła także funkcja symboliczno-ideologiczna dotycząca skupienia w ręku państwa własności środków produkcji (*scil.* ziemi) zgodnie z wymogami ideologii marksizmu-leninizmu.

Podsumowując, można stwierdzić, że prawo użytkowania wieczystego przetrwało właśnie dlatego, że jego funkcja społeczna pozostała aktualna w warunkach gospodarki rynkowej (chodzi o funkcję polegającą na możliwości nabycia przez użytkownika wieczystego stabilnego tytułu prawnego do gruntu, zazwyczaj na potrzeby budownictwa mieszkaniowego). Omawiany relikty prawny zawdzięcza jednak swą ciągłą popularność temu, że uzyskał on nowe, dodatkowe funkcje społeczne, w szczególności z punktu widzenia osób prywatnych i przedsiębiorców (mogą oni nabywać prawo do gruntu nie tylko dla potrzeb mieszkaniowych, ale także dla celów związanych z działalnością gospodarczą), a także z punktu widzenia jednostek samorządu terytorialnego (które mogą traktować ustanowienie prawa użytkowania wieczystego jako źródło stabilnego, corocznego dochodu do budżetu danej jednostki, zamiast poprzestawania na jednorazowym zysku ze sprzedaży gruntu)⁹¹.

3.5. SPÓLDZIELCZE WŁASNOŚCIOWE PRAWO DO LOKALU

3.5.1. Ramy prawne

Spółdzielcze własnościowe prawo do lokalu⁹² jest ograniczonym prawem rzeczowym, które wprowadzono w okresie realnego socjalizmu jako substytut

⁸⁸ E. Gniewek, komentarz do art. 232 k.c., pkt 1.3, [w:] *Kodeks cywilny...*

⁸⁹ Por. aktualne brzmienie art. 232 k.c.: A. Cisek, K. Górka, [w:] *Kodeks cywilny...*, s. 454.

⁹⁰ A. Cisek, *Użytkowanie wieczyste*, [w:] *System Prawa Prywatnego*, red. Z. Radwański, t. IV: *Prawo rzeczowe*, red. E. Gniewek, wyd. 2, Warszawa 2007, s. 145; A. Cisek, K. Górka, [w:] *Kodeks cywilny...*, s. 454.

⁹¹ Tym bardziej że skumulowany zysk z opłaty rocznej niejednokrotnie przekracza wartość rynkową nieruchomości – tak: A. Cisek, *Użytkowanie wieczyste...*, s. 145.

⁹² Nazwa omawianego prawa rzeczowego ulegała zmianom. Było ono określane pierwotnie jako „spółdzielcze prawo do lokalu w spółdzielniach budowlano-mieszkaniowych”, następnie jako „spółdzielcze własnościowe prawo do lokalu w spółdzielniach budowlano-mieszkaniowych”, „własnościowe spółdzielcze prawo do lokalu w spółdzielniach mieszkaniowych”, „własnościowe

odrębnej własności lokali przysługującej osobom fizycznym⁹³. Zgodnie z zasadami tego prawa rzeczowego budynek stanowi własność spółdzielni, podczas gdy poszczególnym spółdzielcom, nawet jeśli w pełni pokryli koszty wybudowania lokalu, przysługuje jedynie tzw. prawo własnościowe do posiadanego lokalu, będące w swej istocie *ius in re aliena*⁹⁴. Pierwotne ramy prawne spółdzielczego własnościowego prawa do lokalu przewidywały wiele ograniczeń w zakresie dysponowania tym składnikiem majątkowym, które zostały stopniowo usunięte po roku 1989. Obecnie nie istnieje już możliwość ustanawiania nowych spółdzielczych własnościowych praw do lokali, jednakże te, które już zostały ustanowione, mogą być zbywane i podlegają dziedziczeniu⁹⁵.

Konstrukcja dogmatyczna spółdzielczego własnościowego prawa do lokalu zbliżała je, pod pewnymi względami, do odrębnej własności lokalu – prawo to podlegało alienacji *inter vivos* i *mortis causa* i podlegało egzekucji⁹⁶. Niemniej jednak, zważywszy, że budynek stanowił własność spółdzielni, a zatem *res aliena*⁹⁷, omawiane prawo podlegało wielu ograniczeniom. Po pierwsze, jednej osobie fizycznej mogło przysługiwać tylko jedno prawo do lokalu i mogła być ona członkiem tylko jednej spółdzielni mieszkaniowej⁹⁸. W wypadku osób pozostających w związku małżeńskim, małżonkom mogło przysługiwać (łącznie) tylko jedno prawo do lokalu⁹⁹. Wykluczona była sytuacja, w której prawo

spółdzielcze spółdzielcze prawo do lokalu mieszkalnego”, a obecnie nosi nazwę: „spółdzielcze własnościowe prawo do lokalu”. Pod tą (aktualną) nazwą będzie ono omawiane w niniejszej pracy.

⁹³ Genezy omawianej instytucji prawnej należy poszukiwać w latach pięćdziesiątych XX w. Zob. w szczególności: dekret z 25.06.1954 r. (Dz.U. nr 31, poz. 120); uchwała Rady Ministrów nr 269 z 8.05.1954 r. (MP nr A-59, poz. 729); uchwała Rady Ministrów nr 81 z 15.03.1957 r. (MP nr 22, poz. 157); uchwała Rady Ministrów nr 60 z 15.03.1958 r. (MP nr 22, poz. 133); uchwała Rady Ministrów nr 64 z 15.03.1958 r. (MP nr 26, poz. 155); uchwała Rady Ministrów nr 65 z 15.03.1958 r. (MP nr 26, poz. 156). Ostateczny kształt spółdzielcze własnościowe prawo do lokalu uzyskało w ustawie z 17.06.1961 r. o spółdzielniach i ich związkach (Dz.U. nr 12, poz. 161), zastąpione po dwóch dekadach przez ustawę z dnia 16.09.1982 r. – Prawo spółdzielcze (Dz.U. nr 30, poz. 210). Rekodyfikacja prawa spółdzielczego w 1982 r. nie zmieniła wiele w konstrukcji dogmatycznej omawianej instytucji prawnej (tak: K. Pietrzykowski, *Spółdzielnie mieszkaniowe. Komentarz*, wyd. 5, Warszawa 2010, s. 52–53).

⁹⁴ Artykuł 244 § 1 k.c.

⁹⁵ Według stanu na 2010 r. wciąż 2,6 mln lokali mieszkalnych stanowiło własność spółdzielni mieszkaniowych, a większość spośród nich stanowiła przedmiot spółdzielczego własnościowego prawa do lokalu (M. Cesarski, *Dorobek materialny spółdzielczości mieszkaniowej w Polsce*, [w:] *Historia i przyszłość spółdzielczości mieszkaniowej w Polsce*, red. Z. Gotfalski, Warszawa 2011, s. 8 i 42).

⁹⁶ Ustawa spółdzielcza z 1961 r., art. 147 § 1 zd. 1.

⁹⁷ *Ibidem*, art. 147 § 2 zd. 1. Lokal nie stanowił wówczas odrębnej rzeczy w rozumieniu kodeksowym.

⁹⁸ Ustawa spółdzielcza z 1961 r., art. 136 § 1; Ustawa spółdzielcza z 1982 r., art. 206 § 1.

⁹⁹ Ustawa spółdzielcza z 1961 r., art. 138. *Nota bene* niedopuszczalne było także posiadanie więcej niż jednego prawa własności do wyodrębnionego lokalu, a to z mocy art. 29 pkt 3 ustawy z 30 stycznia 1959 r. – Prawo lokalowe (tekst jedn. Dz.U. z 1962 r., nr 47, poz. 227). Por.: R. Strzelczyk, *Prawo nieruchomości*, wyd. 2, Warszawa 2012, s. 125–126.

przysługiwałyby łącznie więcej niż jednej osobie, chyba że małżonkom¹⁰⁰. Prawo było ściśle powiązane z członkostwem w spółdzielni, a sprzedaż, darowizna lub odziedziczenie prawa do lokalu stawało się skuteczne dopiero po przyjęciu nabywcy w poczet członków spółdzielni¹⁰¹. Wynajęcie lokalu wymagało zgody spółdzielni¹⁰². Wreszcie podmiot prawa uczestniczył nie tylko w kosztach utrzymania swego lokalu oraz proporcjonalnie w kosztach utrzymania budynków, ale był także obowiązany uczestniczyć w finansowaniu społecznej, kulturalnej i edukacyjnej działalności spółdzielni¹⁰³.

Po roku 1989 r. ramy prawne spółdzielczego własnościowego prawa do lokalu uległy charakterystycznej ewolucji. W 1991 r. ustawodawca dopuścił obciążanie tego prawa hipoteką¹⁰⁴; w 1994 r. zniesiono zasadę, wedle której jedna osoba może posiadać tylko jeden lokal spółdzielczy¹⁰⁵, od 2001 r. dopuszczono współposiadanie spółdzielczego prawa¹⁰⁶, a także zezwolono, by prawo przysługiwało osobie małoletniej¹⁰⁷. Orzeczeniem TK z 2001 r. rozdzielono posiadanie prawa spółdzielczego z członkostwem w spółdzielni¹⁰⁸.

Pomimo daleko idących przemian ram prawnych spółdzielczego własnościowego prawa do lokalu można jednak mówić o zachowaniu tożsamości (ciągłości) omawianego reliktu prawnego, który współlistnieje obecnie z odrębną własnością lokali, stanowiąc odmienny tytuł prawny nie tylko na poziomie czysto nominalnym (różna nazwa prawa podmiotowego), ale także na poziomie praktycznym. Prawo to zakłada bowiem inny sposób zarządzania nieruchomością mieszkaniową (w budynkach spółdzielczych i w budynkach wspólnot mieszkaniowych). Choć nowe spółdzielcze prawa do lokali nie mogą już być ustanawiane, są one szeroko dostępne na rynku nieruchomości, a nabywcy poszukujący mieszkania

¹⁰⁰ Ustawa spółdzielcza z 1961 r., art. 138.

¹⁰¹ Ustawa spółdzielcza z 1961 r., art. 147 1 zd. 2; art. 150.

¹⁰² Ustawa spółdzielcza z 1982 r., art. 217 § 2.

¹⁰³ Ustawa spółdzielcza z 1961 r., art. 208 § 1. Finansowane z tych środków formy działalności obejmowały m.in. biblioteki, ośrodki kulturalne, kluby, warsztaty hobbyistyczne, urzędnictwo sportowe, żłobki, urzędnictwa dla seniorów itp. Zob. szerzej: T. Janczyk, *Spółdzielczość w Polsce Ludowej*, Warszawa 1980, s. 231–232; I. Drozd-Jaśniewicz, *Straty poniesione przez spółdzielczość mieszkaniową w Polsce w okresie transformacji*, [w:] *Historia i przyszłość spółdzielczości mieszkaniowej w Polsce*, red. Z. Gotfalski, Warszawa 2011, s. 66–67.

¹⁰⁴ Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o zmianie ustawy – Kodeks cywilny oraz ustaw – o księgach wieczystych i hipotece, Prawo spółdzielcze, Kodeks postępowania cywilnego, Prawo lokalowe (Dz.U. nr 115, poz. 496).

¹⁰⁵ Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. o zmianie ustawy – Prawo spółdzielcze oraz o zmianie niektórych ustaw (Dz.U. nr 90, poz. 419).

¹⁰⁶ Wyrok TK z 25.02.1999 r., sygn. akt K 23/98 OTK Zb.Urz. 1999, nr 2, poz. 25; wyrok TK z 29.06.2001 r., sygn. akt K 23/00, OTK Zb.Urz. 2001, nr 5, poz. 124.

¹⁰⁷ Artykuł 3 ustawy z 15.12.2000 r. o spółdzielniach mieszkaniowych (Dz.U. z 2001 r., nr 4, poz. 27).

¹⁰⁸ Wyrok TK z 21.05.2001 r., sygn. akt SK 15/00, OTK Zb.Urz. 2001, no. 4, *item* 85; wyrok TK z 30.03.2004 r., sygn. akt K 32/03, OTK Zb.Urz. 2004, nr 3A, *item* 22; wyrok SN z 28.04.2006 r., sygn. akt V CSK 42/06, LEX 240585.

na rynku wtórnym mają wybór pomiędzy dwoma odrębnymi tytułami prawnymi wraz z ich względnymi zaletami i wadami.

3.5.2. Funkcja społeczna w okresie PRL

W okresie PRL omawiana instytucja prawna pełniła dwie funkcje. Po pierwsze, pozwalała ona państwu zachować własność nieruchomości (grunt pozostawał własnością państwową, obciążoną prawem użytkowania wieczystego na rzecz spółdzielni mieszkaniowych¹⁰⁹, podczas gdy budynki i znajdujące się w nich lokale stanowiły własność tychże spółdzielni, pozostających pod kontrolą państwa), co pełniło zarówno funkcję gospodarczą, jak i symboliczno-ideologiczną. Osoby fizyczne mogły nabywać jedynie ograniczone prawo rzeczowe do lokalu, którego budowę w całości sfinansowały z własnych środków, zamiast nabycia odrębnej własności lokalu, jak ma to miejsce we wspólnocie mieszkaniowej. Stanowiło to odstępstwo od ustroju spółdzielczości mieszkaniowej w Polsce w okresie przed II wojną światową, w ramach którego ci spółdzielcy, którzy sfinansowali budowę lokalu, nabywali prawo własności tego lokalu, a nie ograniczone prawo rzeczowe. Z punktu widzenia państwa istnienie spółdzielczego własnościowego prawa do lokalu umożliwiała „zjeść ciastko i mieć ciastko”, tj. pozyskać od obywateli środki na budownictwo mieszkaniowe (w formie wkładu budowlanego), a jednocześnie zachować własność gruntu (państwowa), budynku i lokalu (spółdzielcza), zmuszając obywatela by zadowolili się *ius in re aliena* do sfinansowanego przez siebie lokalu.

Z perspektywy obywateli rozpatrywana instytucja pełniła funkcję zapewnienia osobom fizycznym stabilnego tytułu prawnego do lokalu mieszkalnego w zamian za pokrycie kosztów jego wybudowania.

3.5.3. Funkcja społeczna po transformacji

Po roku 1989 ta funkcja zapewnienia osobom fizycznym stabilnego tytułu prawnego do lokalu mieszkalnego w zamian za pokrycie kosztów jego wybudowania została zachowana, jednakże porzucono funkcje związane z systemem gospodarki nakazowo-rozdzielczej, a w szczególności funkcję zapewnienia uspołecznionej własności budynków (i stanowiących ich niewyodrębnioną część lokali mieszkalnych).

Ponadto rozpatrywany relikw prawni zaczął pełnić nowe funkcje społeczne, typowe dla gospodarki wolnorynkowej. Spółdzielcze własnościowe prawa do lokali stały się dobrami inwestycyjnymi, czyli możliwe stało się inwestowanie w nie oszczędności, nabywanie ich w celach spekulacyjnych, jak również pobieranie za ich pomocą renty kapitałowej (w drodze wynajęcia lokalu osobie trzeciej).

Wszystkie te funkcje, typowe dla gospodarek rynkowych, ale zasadniczo sprzeczne z ustrojem realnego socjalizmu, zostały wprowadzone po roku 1989.

¹⁰⁹ J. Winiarz, *Prawo użytkowania...*, s. 37.

Tymczasem pierwotne ramy prawne rozpatrywanego reliktu prawnego zostały zaprojektowane właśnie w sposób mający uniemożliwić korzystanie z nich we wskazanych celach. Z tego powodu te ramy prawne musiały ulec dostosowaniu, co nastąpiło zarówno dzięki działaniu ustawodawcy, jak i w wyniku wyroków Trybunału Konstytucyjnego, stwierdzających niezgodność z Konstytucją szeregu przepisów prawa spółdzielczego, które uniemożliwiały rozszerzenie funkcji społecznych spółdzielczego własnościowego prawa do lokalu (zob. wyżej, punkt 3.5.1).

3.6. UMOWA KONTRAKTACJI

3.6.1. Ramy prawne

Umowa kontraktacji jest umową nazwaną, której przedmiotem jest nabycie płodów rolnych od producenta rolnego. Choć tego rodzaju umowy były zawierane w Polsce już w okresie międzywojennym, na zasadzie ogólnej swobody umów¹¹⁰, to jednak skodyfikowanie kontraktacji jako kodeksowej umowy nazwanej nastąpiło dopiero w k.c. z 1964 r.¹¹¹ co – jak można przypuszczać – stanowiło transfer prawny z ZSRR. Za taką hipotezą przemawia fakt, że umowę kontraktacji (*договор контрактации*) jako umowę typową skodyfikowano w art. 51–52 Zasad przewodnich ustawodawstwa cywilnego ZSRR i republik związkowych z 1961 r., nie jest ona natomiast stypizowana w żadnym z zachodnich kodeksów cywilnych, pod wpływem których pozostaje polskie prawo prywatne (k.N., ABGB, BGB, OR)¹¹².

Pierwotnie umowa kontraktacji mogła być zawierana jedynie przez uspołecznione przedsiębiorstwa skupu, które nabywały plony od gospodarstw rolnych, w tym od rolników indywidualnych. Po roku 1989 umowę tę mogą zawierać z producentami rolnymi wszelkie podmioty.

3.6.2. Funkcja społeczna w okresie PRL

Jeśli chodzi o funkcję społeczną pełnioną przez omawianą instytucję prawną, to w okresie PRL było nią niewątpliwie dążenie do powiązania rodzinnych gospodarstw rolnych, które nie stały się przedmiotem kolektywizacji, z siecią

¹¹⁰ J. Krzyżanowski, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. II, Warszawa 1972, s. 1348; A. Stelmachowski, *Kontraktacja*, [w:] *System Prawa Prywatnego*, red. Z. Radwański, t. VII: *Prawo zobowiązań – część szczegółowa*, red. J. Rajska, wyd. 2, Warszawa 2004, s. 249–252.

¹¹¹ Artykuł 613 i nast. k.c.

¹¹² Odrębnym badaniom wymaga natomiast ustalenie, przy użyciu jakich form prawnych następowało nabycie płodów rolnych w państwach, w których obowiązywały wymienione kodeksy, czy posługiwano się, na zasadzie swobody umów, umową kontraktacji oraz, jeżeli tak, dlaczego takiej umowy nie zaliczono do umów nazwanych. Nie ulega natomiast kwestii, że ze względu na znaczenie tej umowy w gospodarce o modelu nakazowo-rozdzielczym podniesiono ją do rangi *contractus nominati* w prawie radzieckim, a jego wzorem – także w prawie polskim.

kontrolowanej przez państwo, centralnie planowanej gospodarki nakazowo-rozdzielczej¹¹³. Z perspektywy samych rolników funkcją omawianej instytucji było natomiast zorganizowanie z góry zbytu produkcji rolnej, przy równoczesnym prawie kontraktującego do nadzoru nad jej jakością.

3.6.3. Funkcja społeczna po transformacji

Po roku 1989 pierwsza z omawianych funkcji została porzucona w związku z przejściem od gospodarki nakazowo-rozdzielczej do gospodarki rynkowej¹¹⁴. Druga funkcja instytucji prawnej została natomiast utrzymana, umożliwiając umowie kontraktacji przetrwanie. Wystarczyła w tym celu jedynie niewielka zmiana przepisów regulujących umowę poprzez zniesienie wymogu, by stroną kontaktującą musiała być jednostka gospodarki uspołecznionej. W pozostałym zakresie rozkład praw i obowiązków stron pozostał bez zmian. Jak wynika z opublikowanego orzecznictwa¹¹⁵, umowa ta jest dość często zawierana przez podmioty prywatne działające w branży rolnej. Szczególnie dogodna z punktu widzenia rolnika jest możliwość umówienia się o zbyt produktów z określonego obszaru i ustalenie ceny poprzez odesłanie do cen skupu w chwili wykonania umowy¹¹⁶. Ponadto na uwagę zasługuje unormowanie (mające charakter *ius semi-cogens*) ryzyka niemożności świadczenia w sposób korzystny dla producenta rolnego¹¹⁷.

¹¹³ A. Stelmachowski, *Kontraktacja*, [w:] *System prawa...*, s. 252–253; W. Czachórski, *Prawo zobowiązań w zarysie*, Warszawa 1968, s. 473; J. Krzyżanowski, [w:] *Kodeks cywilny...*, t. II, s. 1348. Zob. także: wyrok SN z 7.08.1975 r., sygn. akt III CRN 179/75, LEX 7732; wyrok SN z 25.05.1988 r., sygn. akt II CR 129/88, LEX nr 8884.

¹¹⁴ Poza zakresem niniejszych rozważań zostaje pozostawiona kwestia posługiwania się formą prawną oznaczaną jako „umowa kontraktacji” w prawie Unii Europejskiej. Zob. np.: art. 4 rozporządzenia Komisji (WE) nr 97/95 z dnia 17 stycznia 1995 r. ustanawiającego szczegółowe zasady stosowania rozporządzenia Rady (EWG) nr 1766/92 w zakresie ceny minimalnej i płatności wyrównawczej wypłacanej producentom ziemniaków oraz rozporządzenia Rady (WE) nr 1868/94 ustanawiającego system kwot na produkcję skrobi ziemniaczanej (Dz.U. L 16, s. 3), zmienionego rozporządzeniem Komisji (WE) nr 1125/96 z dnia 24 czerwca 1996 r. (Dz.U. L 150, s. 1), który posługuje się tym terminem.

¹¹⁵ Świadczy o tym występowanie sporów z umowy kontraktacji w orzecznictwie. Zob. np. wyrok SN z 18.03.1998 r., sygn. akt I CKN 576/97, LEX 746161; wyrok SN z 27.06.2002 r., sygn. akt IV CKN 1165/00, LEX 80264; wyrok SN z 17.12. 2003 r., sygn. akt IV CK 303/02, LEX 599555; wyrok SN z 19.02.2009 r., sygn. akt III SK 31/08, LEX 503413; wyrok WSA w Gdańsku z 20.10.2009 r., sygn. akt I SA/Gd 465/09, LEX 571204.

¹¹⁶ Artykuł 613 § 2 k.c.

¹¹⁷ Artykuł 622 k.c. Odpowiedzialność producenta rolnego jest bowiem ograniczona do zwrotu zaliczek. Por.: M. Drela, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, wyd. 6, Warszawa 2014, s. 1236–1237.

4. WNIOSKI KOŃCOWE

Empiryczna analiza pięciu reliktyw prawnych w polskim prawie cywilnym po roku 1989 daje asumpt do wniosku, że zasadniczym warunkiem możliwości przetrwania reliktyw prawnych po transformacji ustrojowej jest funkcjonalność danej instytucji prawnej – rozpatrywanej jako relikty – w warunkach nowego ustroju społeczno-gospodarczego. Wydaje się, że są możliwe dwie drogi osiągnięcia tej funkcjonalności. Po pierwsze, część lub całość funkcji społecznych danej instytucji prawnej w okresie przedtransformacyjnym pozostaje aktualna także w nowych warunkach ustrojowych¹¹⁸. Po drugie, instytucja może zacząć pełnić nowe funkcje społeczne, przy czym często jest w tym celu konieczne dokonanie jej modyfikacji. Wreszcie, instytucja musi przestać pełnić funkcje, które są nie do pogodzenia z nowymi warunkami ustrojowymi. Nie zawsze musi to jednak wymagać zmiany przepisów składających się na daną instytucję, gdyż niekiedy wystarczy, by organy stosujące prawo oraz podmioty prawa nie czyniły z danej instytucji użytku, który byłby sprzeczny z aktualnym ustrojem¹¹⁹. Należy zatem przyjąć, że koncepcja K. Rennera, wedle której kluczem do przetrwania reliktyw prawnych jest adaptacja ich funkcji społecznej do zmienionych warunków, zachowuje pełną aktualność. Przemawia to za potrzebą poddania podobnej analizie także innych instytucji prawnych o charakterze reliktyw, w szczególności w prawie cywilnym procesowym, ale także w prawie publicznym¹²⁰.

Przeprowadzona analiza zmieniających się funkcji społecznych pięciu reliktyw prawnych w polskim prawie cywilnym potwierdza postawioną wcześniej hipotezę, że relikty prawne stanowią raczej normalną („fizjologiczną”) właściwość kultury prawnej, niż jej „patologię”¹²¹. Prawnicy bowiem nie wyzbywają się tych elementów swego zawodowego instrumentarium, które – mimo wykorzystywania w nowy sposób – mogą być nadal użyteczne w warunkach nowego ustroju społeczno-gospodarczego. Choć *primo visu* relikty prawne mogą być uznane za „przeżytki”, a więc za przestarzałe instytucje prawne, w odróżnie-

¹¹⁸ Tego aspektu nie uwzględnił w swych rozważaniach K. Renner, skupiając się jedynie na zmianie, a nie trwaniu, funkcji społecznych.

¹¹⁹ Dotyczy to np. polityki posługiwania się klauzulami generalnymi przez organy stosujące prawo (punkty 3.2–3.3 powyżej), ale też posługiwania się określonymi formami prawnymi przez państwo w ramach prowadzonej polityki, np. w zakresie gospodarki gruntami (punkt 3.4 powyżej), mieszkaniowej (punkt 3.5 powyżej) czy rolnej (punkt 3.6 powyżej).

¹²⁰ Wybrane relikty prawne były przedmiotem referatów podczas konferencji *25 Years After the Transformation*, o której była mowa wyżej. W szczególności P. Eckhard omówił socjalistyczne relikty prawne w polskim prawie budowlanym, M. Wróbel – w polskim prawie ochrony środowiska, M. Stachoňová – w czeskim prawie prasowym, a P. Skuczyński wskazał na elementy ciągłości w prawniczych ustawach korporacyjnych. Zob.: W. Zomerski, *25 Years After the Transformation...*

¹²¹ R. Mańko, *Relikty w kulturze prawnej...*, s. 223–224.

niu od nowych, bardziej „racjonalnych”¹²² zjawisk prawnych, wprowadzonych celowo w okresie potransformacyjnym, w rzeczywistości może być i jest inaczej. Gotowość wspólnoty prawniczej, by pozostać przy tzw. tradycyjnych sposobach działania (w rozumieniu Weberowskim)¹²³, to jest trwania przy dawnych instytucjach, normach czy pojęciach, oczywiście dostosowanych do wymogów nowego ustroju społeczno-gospodarczego, ma charakter głęboko racjonalny. Jest tak dlatego, że pozwala to zaoszczędzić czas, wysiłek oraz inne zasoby, które musiałyby zostać zaangażowane czy to przez ustawodawcę, czy to przez sądownictwo, w celu stworzenia nowych ram prawnych *ex nihilo*¹²⁴. Relikty prawne pełnią więc funkcję, którą A. Kozak określiłby mianem „odciążającej”¹²⁵.

**SELECTED LEGAL SURVIVALS OF THE PERIOD OF
ACTUALLY EXISTING SOCIALISM IN POLISH CIVIL LAW:
AN ANALYSIS OF THE CHANGE OF SOCIAL FUNCTION
OF LEGAL INSTITUTIONS AS A CONSEQUENCE OF SYSTEMIC
TRANSFORMATION**

Summary

The aim of the paper is to answer the question how legal institutions which had originated under a radically different socio-economic system (i.e. actually existing socialism) became adapted to the new socio-economic system (i.e. a market economy). The paper argues that the condition of endurance of a legal survival is its functionality towards the requirements of the new system. Methodologically, the paper is based on the approach of case studies. It analyses five different legal survivals of the socialist period in Polish civil law (general part, property law and law of obligations) namely: the general clause of ‘principles of social life’; the general clause of ‘socio-economic purpose’; the *in rem* right of ‘perpetual usufruct’; the *in rem* ‘cooperative member’s proprietary right to an apartment and, finally, the agricultural procurement contract. The method of reasoning applied in the article is inductive, i.e. the conclusions are drawn from a generalisation of findings with regard to the specific case studies. The case studies are analysed both by resorting to dogmatic research, as well as socio-legal research on the basis of available literature.

¹²² Por.: P. Sztompka, *Socjologia...*, s. 61.

¹²³ Por.: M. Weber, *Economy and Society...*, s. 25.

¹²⁴ Por.: R. Mańko, *Unifikacja prawa prywatnego w Europie z perspektywy społeczeństwa polskiego*, „Nowa Europa – Przegląd Natoliński” 2008, nr 2, s. 54.

¹²⁵ Por.: A. Kozak, *Granice prawnicze władzy dyskrecjonalnej*, Wrocław 2002, s. 166.

BIBLIOGRAFIA

- Ajani G., *Le fonti non scritte nel diritto dei paesi socialisti*, Milano 1985
- Althusser L., *Contradiction and Overdetermination: Notes for an Investigation*, [w:] L. Althusser, *For Marx*, London–New York 2005
- Berger P., Luckmann T., *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, London 1991
- Cesarski M., *Dorobek materialny spółdzielczości mieszkaniowej w Polsce*, [w:] *Historia i przyszłość spółdzielczości mieszkaniowej w Polsce*, red. Z. Gotfalski, Warszawa 2011
- Cisek A., *Użytkowanie wieczyste*, [w:] *System Prawa Prywatnego*, red. Z. Radwański, t. IV: *Prawo rzeczowe*, red. E. Gniewek, wyd. 2, Warszawa 2007
- Cisek A., Górska K., [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, wyd. 6, Warszawa 2014
- Collins H., *Marxism and Law*, Oxford–New York 1988
- Czachórski W., *Prawo zobowiązań w zarysie*, Warszawa 1968
- Drela M., [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, wyd. 6, Warszawa 2014
- Drozd-Jaśniewicz I., *Straty poniesione przez spółdzielczość mieszkaniową w Polsce w okresie transformacji*, [w:] *Historia i przyszłość spółdzielczości mieszkaniowej w Polsce*, red. Z. Gotfalski, Warszawa 2011
- Gawlik Z., *Użytkowanie wieczyste de lege ferenda*, [w:] *Czterdzieści lat kodeksu cywilnego*, red. M. Sawczuk, Kraków 2006
- Giario T., *Legal Tradition of Eastern Europe. Its Rise and Demise*, „Comparative Law Review” 2011, t. II, z. 1
- Giario T., *Some Prejudices about the Legal Tradition of Eastern Europe*, [w:] *Comparative Law in Eastern and Central Europe*, red. B. Sitek, J. J. Szczerbowski, A. Bauknecht, Newcastle upon Tyne 2013
- Gniewek E., komentarz do art. 232 k.c., pkt 1.2 i 1.3, [w:] *Kodeks cywilny. Księga druga. Własność i inne prawa rzeczowe. Komentarz*, Kraków 2001 (dostęp elektroniczny w bazie LEX nr 8229)
- Gniewek E., *Prawo rzeczowe*, wyd. 2, Warszawa 1999
- Gsovski V., *Soviet Civil Law: Private Rights and their Background under the Soviet Regime*, t. I: *Comparative Survey*, Ann Arbor 1948
- Hesselink M. W., *The Concept of Good Faith*, [w:] *Towards a European Civil Code*, red. A. Hartkamp i in., wyd. 4, Alphen aan de Rijn 2010
- Janczyk T., *Spółdzielczość w Polsce Ludowej*, Warszawa 1980
- Justyński T., *Nadużycie prawa w polskim prawie cywilnym*, Kraków 2000
- Kozak A., *Granice prawnicze władzy dyskrecyjnej*, Wrocław 2002
- Kozak A., *Myślenie analityczne w nauce prawa i praktyce prawniczej*, Wrocław 2010
- Kozak A., *Myślenie analityczne w prawie i nauce prawa*, Wrocław 2010
- Krzyżanowski J., [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. II, Warszawa 1972
- Lenin W. I., *Państwo a rewolucja. Nauka marksizmu o państwie a zadania proletariatu w Rewolucji*, [w:] W. I. Lenin, *Dzieła wybrane*, t. II, Warszawa 1955
- Leszczyński L., *Stosowanie generalnych klauzul odsyłających*, Kraków 2001

- Leszczyński L., *Właściwości posługiwania się klauzulami generalnymi w prawie prywatnym. Perspektywa zmiany trendu*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 1995, t. IV, z. 3
- Machnikowski P., [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, wyd. 6, Warszawa 2014
- Malinowski B., *A Scientific Theory of Culture and Other Essays*, New York 1961
- Mańko R., *Is the Socialist Legal Tradition ‘Dead and Buried’? The Continuity of the Certain Elements of Socialist Legal Culture in Polish Civil Procedure*, [w:] *Private Law and the Many Cultures of Europe*, red. T. Wilhelmsson, E. Paunio, A. Pohjolainen, Alphen aan den Rijn 2007
- Mańko R., *Koncepcja interpelacji ideologicznej a krytyczny dyskurs o prawie*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2014, nr 1 (8)
- Mańko R., *Legal Survivals: A Conceptual Tool for Analysing Post-Transformation Continuity of Legal Culture*, [w:] *Tiesību efektivitāte postmodernā sabiedrībā* [Skuteczność prawa w społeczeństwie ponowoczesnym], red. J. Rozenfelds, Riga 2015
- Mańko R., *Quality of Legislation Following a Transition from Really Existing Socialism to Capitalism: A Case Study of General Clauses in Polish Private Law*, [w:] *The Quality of Legal Acts and Its Importance in Contemporary Legal Space*, red. J. Rozenfelds, Riga 2012
- Mańko R., *Relikty w kulturze prawnej. Uwagi metodologiczne na tle pozostałości epoki socjalizmu realnego w polskim prawie prywatnym*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2015, t. CII (w druku)
- Mańko R., *Unifikacja prawa prywatnego w Europie z perspektywy społeczeństwa polskiego*, „Nowa Europa – Przegląd Natoliński” 2008, nr 2
- Mańko R., *„We Do Not Recognise Anything ‘Private’”: Public Interest and Private Law under the Socialist Legal Tradition and Beyond*, [w:] *Private Interest and Public Interest in European Legal Tradition*, red. B. Sitek, J. J. Szczerbowski, A. W. Bauknecht, M. Szpanowska, K. Wasyliszyn, Olsztyn 2015
- Mańko R., *Weeds in the Gardens of Justice? The Survival of Hyperpositivism in Polish Legal Culture as Symptom/Sinthome*, „Pólemos: Journal of Law, Literature and Culture” 2013, t. VII, z. 2
- Pietrzykowski K., *Spółdzielnie mieszkaniowe. Komentarz*, wyd. 5, Warszawa 2010
- Pleszka K., Gizbert-Studnicki T., *Dwa ujęcia wykładni. Próba konfrontacji*, „ZNUJ – Prace z Nauk Politycznych” 1984, z. 20
- Radwański Z., Zieliński A., [w:] *System Prawa Prywatnego*, red. Z. Radwański, t. I: *Prawo cywilne – część ogólna*, red. M. Safjan, Warszawa 2007
- Renner K., *The Institutions of Private Law and their Social Functions*, London–Boston 1976
- Rudziński A. W., *A Comparative Study of Polish Property Law*, [w:] *Polish Civil Law*, t. I, red. D. Lasok, Leiden 1973
- Sacco R., *Legal Formants: A Dynamic Approach to Comparative Law*, „American Journal of Comparative Law” 1991, t. XXXIX, z. 1 i 2
- Schlechtriem P., *The Functions of General Clauses, Exemplified by Regarding Germanic Laws and Dutch Law*, [w:] *General Clauses and Standards in European Contract Law*, red. S. Grundmann, D. Mazeaud, The Hague 2006

- Stawarska-Rippel A., *O klauzulach generalnych w pierwszych latach Polski Ludowej słów kilka*, „Miscellanea Iuridica” 2005, t. VI
- Stelmachowski A., *Kontraktacja*, [w:] *System Prawa Prywatnego*, red. Z. Radwański, t. VII: *Prawo zobowiązań – część szczegółowa*, red. J. Rajska, wyd. 2, Warszawa 2004
- Stelmachowski A., *Zarys teorii prawa cywilnego*, Warszawa 1998
- Strzelczyk R., *Prawo nieruchomości*, wyd. 2, Warszawa 2012
- Šulmane D., *Versatility of Effects of Legal Provisions*, [w:] *The Quality of Legal Acts and Its Importance in Contemporary Legal Space*, red. J. Rozenfelds, Riga 2012
- Szer S., *Prawo cywilne: część ogólna*, wyd. 2, Warszawa 1962
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2007
- Tamanaha B. Z., *Realistic Socio-Legal Theory: Pragmatism and a Social Theory of Law*, Oxford 1997
- Voermans W., *Concern about the Quality of EU Legislation: What Kind of Problem, by What Kind of Means?*, „Erasmus Law Review” 2009, t. II, z. 1
- Watson A., *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*, Athens–London 1993
- Weber M., *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, Berkeley–Los Angeles 1978
- Whittaker S., Zimmermann R., *Good Faith in European Contract Law: Surveying the Legal Landscape*, [w:] *Good Faith in European Contract Law*, red. S. Whittaker, R. Zimmermann, Oxford 2000
- Wierzbowski B., *O przydatności użytkowania wieczystego*, [w:] *Honeste vivere... Księga pamiątkowa ku czci Profesora Władysława Bojarskiego*, Toruń 2001
- Winiarz J., *Prawo użytkowania wieczystego*, Warszawa 1970
- Wróblewski J., *Sądowe stosowanie prawa*, Warszawa 1988
- Wróblewski J., *Słuszność w systemie prawa polskiego*, „Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Społeczny” 1970, t. XXXII, z. 1
- Zielona Księga – *optymalna wizja Kodeksu cywilnego w Rzeczypospolitej Polskiej*, red. Z. Radwański, Warszawa 2006
- Zomerski W., *25 Years After the Transformation: Law and Legal Culture in Central and Eastern Europe Between Continuity and Discontinuity*, Brno, Republika Czeska, 16–17.04.2015 r., „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2016, nr 1

KEYWORDS

legal survivals, civil law, systemic transformation

SŁOWA KLUCZOWE

relikty prawne, prawo cywilne, transformacja ustrojowa